Sencer Divitçioğlu

ASYA ÜRETİM TARZI VE OSMANLI TOPLUMU

KÖZ YAYINLARI

İkinci baskı: Şubat 1971

KÖZ YAYINLARI

Başmusaip Sok. Tan Ap. Cağaloğlu, İstanbul
P. K. 40 — BEYAZIT

Dizgi, baskı, cilt FONO Tesislerinde yapılmıştır.
İSTANBUL — 1971

ASYA ÜRETİM TARZI
ve
OSMANLI TOPLUMU

Sencer DİVİTÇİOĞLU

★ KÖZ YAYINLARI

Hocam Refiî Şükrü Suvla'nın
Aziz Hatırasına
Minnet ve Hürmetlerimle...

İKİNCİ BASKIYA ÖNSÖZ

Bu kitap bize oldukça pahalıya maloldu. Bir yandan onu İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesinde profesörlüğe yükseltilmemiz için takdim tezi olarak sunduğumuz vakit, kaba hatları ile, «marxist tarih bilimi ile Osmanlı toplumu incelenemez» denilerek Üniversite ülemasının hışmını üzerimize çektik, öte yandan, bu kitap ile, ittifaklar konusunda, Avcıoğlucular ile Bellicilerin asker-bürokrat kısmî birleşik cephesine sekte vurulacağı sanılarak, oportüsnist damgası giyip, Amerikan Muhipler Derneğine üye kaydedildik.

Burada, ne sevgili Üniversitemizin kodamanlarına, ne de Avcıoğlu - Belli ekseni üzerindeki toramanlara cevap verecek değiliz. Onların anladığı ilmiye ve seyfiye «sınıfları» bizden ırak olsun. Bize bu sınıfların ideolojileri dışında Türk halkının ideolojisini yansıtan tarihi-iktisadî araştırmalar gerekiyordu. Şükürler olsun ki, bu çalışmalar peşpeşe gerçekleşmede-gerçekleşecek. Bu olgu ise, pahalıya malolan bir kitaptan sağlanan azamî faydadır.

Kitap, birinci baskısından bir yıl önce yayımlamış olduğumuz Asya Üretim Tarzı ve Az-gelişmiş Ülkeler risalesi ve bu yıl yayımladığımız Marksist «Üretim Tarzı» kavramı adlı kitap (ve bazı makaleleri) ile bütünlenince Türk toplumunun üretim tarzı ve evrimi hakkındaki düşüncelerimiz daha açıklığa kavuşmuş olur. Tabiatıyla, bu bütün içindeki tahlillerimizin eksikliği ve yetersizliği apaçıktır. Ne var ki, Türk toplumu hakkında statik ve dinamik olarak kurmaya çalıştığımız, bazen şeklen, bazen zımnen belirtilmiş olan modellerin, gerçeği düşünceden, varolanı da bilgiden yalıtmak kaydı ile, tutarlı olduklarına inanmaktayız.

Bu tutarlılık, belik de, ancak soyut ve genel bir düşünce seviyesinde mevcuttur. Fakat, bu düşünce sürecinde yaratılan modellerin, çoklukla, tarihî ve halihazır toplumumuzu somut ve tikel olguları ile uyuştuklarını da müşahede etmekteyiz. Ancak, düşünce sürecinde yaratmak, gerçek ve varolanı «bilmekten» çok daha güç olduğundan, muhakkak ki büyük eksiklikler ve hattâ büyük yanılmalar gizlidir bu modellerde. Bu açıdan bakılınca, kusurumuz büyük olabilir ama, münafıklığımızdan herhalde şüphe edilmelidir. Hoş etmeyenler varsa, varsın etmesinler.

Koyun kurt ile gezerdi
Fikir başka başk' olmasa

Sencer Divitçioğlu

ÖNSÖZ

«Ger peri ola, ger melek, ger ins
Kendü cinsine meyleder her cins

İbn Kemal

Tevârih-i Âl-i Osman

Toplumsal bilimler ile uğraşanların işi, yaşadıkları toplumu anlamaktır. Anlamak ise ancak araştırma ile olur. Giriştiğimiz tarihi tahlili denemenin amacı da budur.

Anlamak, vazedilen ipotezlerin somut gerçek ile sınandıktan sonra doğrulanması ile kabildir. Böylece, anlamanın sistemleşmiş bir şekli olan teori, gerçeğe daha fazla yaklaşılmasını sağlar. Fakat, kurulan her teori nihaî doğrular cümlesi demek değildir. Teori, yeni bulgular ile daima değişebilir; aksi halde doğma haline gelir. Bilim adamı ise doğmalara karşıdır.

İçinde yaşanılan toplumla ilgili herhangi bir teori belirli bir amaca hizmet eder. Bu amaç pratik gerçektir. Türkiye eğer son yıllarda gerek bilim, gerek sanat ve gerek siyaset alanlarında pratik güçlüğe düşmüş ise bu teorinin eksikliğindendir. Doğru bir teori kurulmadan, atıflar ve dip-notlarla kabul edilmiş herhangi bir teori, pratikte onarılmaz hatalara sebep olabilir. Bu hataları bir an önce asgarileştirmek aydınlara düşen bir ödevdir.

Kitabımızda yapılmak istenilen kısaca şudur: Günümüzün Türk toplumunu anlamaya başlamak için, Osmanlı İmparatorluğunun belirli bir çağına uyguladığımız bir ipotezin ne dereceye kadar geçerli olduğunu araştırmak. Bu araştırmanın belirli bir dönem (XIV ile XV. yüzyıllar) ile sınırlı olduğunu önceden söyliyelim.

Yukarıda, teori ile pratik arasındaki ilişkiler hakkında söylenilen sözler, dört yüzyıl önceki Osmanlı toplumunun iktisat teorisi ile günümüzün Türk toplumunun pratiği arasında ilişki bulunup bulunamıyacağı konusunda okuyucuyu şüpheye düşürebilir. XIV. ve XV. yüzyıllara ait bir teori, XX. yüzyılın pratiğini nasıl etkiler?

Günümüzün toplumu dünden geldiği gibi yarına gidecektir. Dün ve bugün teoriyi, bugün ve yarın pratiği hazırlar. Yaşanmamış bir olayın teorisi kurulamıyacağı gibi, teorisi kurulmamış bir olay pratiğe temel teşkil edemez. Bu bakımdan dünün araştırılması, bugünün anlaşılması için elzemdir. İşte yalnız bu sebepten ötürüdür ki, günümüzün Türk toplumunu anlamak için, dündenönceki Osmanlı toplumunun araştırılmasını uygun bulduk. Bu bir başlangıçtır.

Gerçekten, meseleye bu açıdan bakılınca kitap eksiktir. Yazarın en büyük eksikliği, incelenen toplumu belirli bir dönem ile kısıtlayıp, kitapta XVI. - XX. yüzyıllar arasındaki Osmanlı toplumunun gelişme süreci ile çağdaş toplumumuzun iktisadî-içtimaî bünyesine yervermeyişidir. Bu, yazarın böyle muazzam bir çalışmaya henüz hazır olmadığını gösterir. Kitapta yapılan sadece, Türk toplumu için bir başlangıç modeli kurmaktır. Bu model çerçevesi içinde Türk tarihinin diğer yüzyıllarına ait boşluklar zamanla doldurulabilir. Maamafih çalışmada, incelenen toplumun değişmeye açık gedikleri üzerinde yeterince durulmuştur.

Kitap, şimdiye kadar teori plânındaki mevcut eksiklikleri tamamlamak iddiasından çok, Türk gerçekleri üzerine yeni baştan eğilmek; doğruyu yeniden aramanın çıkış noktasını tespit etmek çabası ile yazılmıştır. Bu işte kazanılan başarı, okuyucunun takdirine kalmıştır. Fakat, herhalde teorinin kabule mazhar oluşu kadar, bilimsel bir tenkit sonucu reddedilmesi de bizi mutlu kılar. «Doğru»nun «yanlış»ı tasfiye etmesi kadar sağlam bir şey olamaz.

Osmanlı toplumunun iktisadî-içtimaî bünyesi üzerinde yapılan çalışmaların bugün Türkiye'nin bilimle ilgili bütün kurumlarında eşanlı olarak başladığını sevinçle kaydedelim. Üstün değerde tarihçiler yetiştiren bu ülke, toplumsal tarih alanına adımlarını henüz atmaya başlamıştır. Siyasal Bilgiler Fakültesi, İdarî İlimler Enstitüsü tarafından 1967 ders yılında tertip edilen «Osmanlı Toplumunda Sınıflar» konulu kollokyum bunun güzel bir örneğidir.

Kitaptaki bütün düşünceler sevabı ve günahı ile bana aittir.

Beni bir tebliğ vermek üzere Ankara'ya davet etmek nezaketini gösteren Ş. Mardin beye teşekkür ederken, kollokyumu yönetmek lütfunda bulunup, aramızdan ebediyen ayrılan Y. Abadan beyin hatırası önünde hürmetle eğilirim. Kollokyuma iştirak eden bütün meslekdaş ve arkadaşlarımın tenkitlerinden fevkalâde yararlandığımı ve sayelerinde pürüzlü fikirlerimi düzeltmek fırsatını bulduğumu belirteyim.

Yılların getirdiği arkadaşlık S. Hilâv'a sadece içten bir merhabayı gerektiriyor burada. Bozuk tercümelerim ve son bölümdeki çapraşık ifadelerim ancak onun tenkitleri ile kısmen düzeltilmiş oldu.

T. Z. Tunaya hocaya, bana önceleri soyut resim intibaını veren, fakat sonraları Osmanlı toplumunun somut gerçeğini idrak ettirmek fırsatını kazandıran, Kınalızade Ali Efendinin çizdiği daire-i adliye'yi tanıttığından dolayı minnettarım.

Ö. L. Barkan hoca, değerli vakitlerinden bir kısmını bana ayırarak, Osmanlı tarihi hakkındaki derin bilgileri ile metindeki bazı tarihî olaylar üzerindeki yanlışlarımı düzeltmek lütfunda bulunmuşlardır. Türk tarihinin meraklı bir öğrencisi sıfatı ile kendilerine teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Bu arada, XIV. ve XV. yüzyıllar arası Osmanlı toplumuna ne feodalite, ne de Asya üretim tarzı «model» lerinin uygulanamıyacağını ileri süren Ö. L. Barkan'ın aksine, marxgil tarihi maddecilik metodunu benimseyen ben, onun tarih anlayışından bir hayli uzaklaşmış olduğumu da itiraf edeyim. Metod ve yorum konusunda, hoca ile öğrenci arasında ortaya çıkan görüş ayrılıkları, Üniversite camiası içinde tarihi gerceği arayan birini mazur gösteremez (mi?).

Mayıs 1967 Kandilli — Sencer DİVİTÇİOĞLU

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

I — ASYA ÜRETİM TARZI

II — OSMANLI TOPLUMU

III — ASYA MI, FEODAL ÜRETİM TARZI MI?

EK: OSMANLI TOPLUMUNUN KURULUŞU

BİBLİYOGRAFYA

DİZİN

GİRİŞ

«Bir şeyin tabu olması için anlaşılması değil, anlaşılmaması şarttır».

Kemal Tahir

Yorgun Savaşçı

Bu bir tarih araştırması değildir. Hattâ, iktisat tarihi araştırması bile denilemez. Bu bir iktisat araştırmasıdır: İktisatçı açısından, tarihî bir iktisadî sistemin yeniden - kurulması hakkında yapılan mütevazi bir denemedir.

İktisatçının tarihçinin işine karışmakla bazı önemli hatalara sebep olabileceği açıktır. Tarihçiden iktisatçıya geçirilen doğru bilgiler, iktisatçının elinde bozulabilir. İncelenen dönem, hele tarihî olgular rastgele seçilirse, yanlış tahlil edilebilir ve dolayısiyle yanlış ipotezler vazedilebilir. Gününü tahlil etmede iktisatçının bilgeliği, dünün tahlilinde bilgiçliğe dönüşebilir. Bundan dolayı, tarihin incelenmesine özenen iktisatçı peşinen sorumluluğu yüklenmelidir. Unutulmamalıdır ki son söz tarihçinindir.

Bütün bunlardan haberdarız. Ne var ki, bu konuda hiçbir zaman şüpheciliği elden bırakmamış olan G. Lefebre'in, M. Dobb'un Avrupa kapitalizminin doğuşu hak-

kında açtığı tartışmaya [1] katılırken, iktisatçılar karşısında takındığı müsbet tavır [2], bizi birazcık cesaretlendirmekte ve ve böyle bir serüvene girişmeye teşvik etmektedir. Gerçekten, tarihçinin sunduğu bilgiler doğru kullanılır, tarihî olgulara tamamen sadık kalmak şartıyla, belirli bir bilimsel metodun ışığı altında tahlil yapılabilirse, **eğer yalnız eğer,** elde edilen sonuçlar tarihî olgularla uyuştuğu sürece, iktisatçının yapmış olduğu «yorum» tarihçinin ve toplum bilimleriyle uğraşanların işine yarayabilir. Bu belki de, müteveffa F. Köprülü'nün bahsetmiş olduğu «kemikler» [3] in birleştirilmesi işinde, anatomistin paleontoloğa yapacağı yardım gibi bir iştir. Nesli tükenmiş bir hayvanı, bulunan kemik parçalarına dayanarak ayak üstünde tutmak, tarihçinin araştırmalarına bağlı olduğu kadar, iktisatçının yorumuna da bağlı olabilir.

Araştırma alanımız üçlüdür. İlki, yakın yıllarda Batı bilim çevrelerinde yeniden sözü edilmeye başlayan [4], Tür-

---

1) M. Dobb, **Studies in the Development of Capitalism,** Routledge and Kegan Paul, London, First published 1946, 1963. **The Transition from Feudalism to Capitalism,** Arena Publication, London, A Symposium by P. M. Sweezy, H. K. Takahashi, R. Hilton, C. Hill, M. Dobb.

2) «Du féodalisme au capitalisme», **La Pensée,** 1956 No. 97, p. 25.

3) **Osmanlı Devletinin Kuruluşu,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1959, s. 25.

4) G. Lichteim, «Marx and the Asiatic Mode of Production», **St. Anlony's Paper,** No. 14, 1963. P. Vidal - Naquet, «Avant - Propos», **Le despotisme oriental,** (K. A. Wittfogel), Edition de Minuit, Paris 1964. E. J. Hobsbawn, «Introduction», **Pre-Capitalis Economic Formations** (K. Marx), Lawrence and Wishard, London, 1964. F. Tokei, «Les vues de Marx et d'Engels», **La Pensée,** No. 11, Avril 1964. J. Chesneaux, «Quelques perspectives de recherche», **La Pensée,** No. 114, Avril 1964. M. Godelier, «La notion du mode de production asiatique», **Les Temps Modernes,** No. 228, 1965. M. Godelier, **La notion de mode de**

kiye'de de son bir-iki yıldır müsbet ya da menfi bir ilgi ile karşılanan[5], Marx'ın Asya üretim tarzı[6] kavramıdır. İkincisi, bu kavramın uygulama alanı olarak seçtiğimiz, XIV. ve XV. yüzyıllarda Osmanlı toplumudur. Üçüncüsü ise, Asya üretim tarzı, Osmanlı toplumu ve ve klâsik Avrupa feodalitesi hakkında tartışmalar, mukayeseler ve metodolojik düşünceler hakkındadır. Öyle ise, esas araştırma genel ve tikel olmak üzere iki aşamada yürütülecektir. Önce, Marx ve Engels'in bu konuda yazdıkları teker teker ele alınarak, Asya üretim tarzının bütün kurucu unsurları bir model içinde birleştirilmeye çalışılacaktır. Kurulan bu model kavramsal gerçeğin temsilcisi olarak, Osmanlı toplumunun tarihî gerçeğini anlamak için bir **çalışma ipotezi olarak** kabul edilecektir. Sonra, tarihî verilere dayanılarak, Osmanlı toplumu somut bir model içinde incele-

---

production asiatique et les schémas marxistes d'évolution des sociétés, Centre d'études et des recherches marxistes, Paris. J. Chesneaux, «Oû en est la discussion sur le mode de production asiatique», **La Pensée,** No. 122 Août 1965. E. Varga, «Asya Tipi Üretim Biçimi», **Sosyal Adalet,** No. 20, 1965, Çev. K. Somer, G. Dhoquois, «Le mode de production asiatique», **Cahiers d'Etudes de Sociologie,** XLI. Dec. 1966. M. Dobb, «Marx on Pre-Capitalist Economic Formations» **Science and Society,** 1966. Vol. XXX, No. 3. J. Chesneaux, «Oû en est la discussion sur le mode de production asiatique II», **La Pensée,** No. 129 Oct. 1966.

5) S. Hilâv, «Asya Tipi Üretim Biçimi Üzerine», **Eylem** No. 13. S. Hilâv, «Asya Tipi Üretim Nedir?», **Yön** 18 Şubat 1966. S. Divitçioğlu, **Az - Gelişmiş Ülkeler ve Asya Tipi Üretim Tarzı,** Elif Yayınları, İstanbul 1966. K. Somer, «Sovyet Bilim Adamları Asya - Tipi Üretim Biçimini Tartışıyor», **Dönüşüm,** 15 Kasım 1966. B. Akşit, **Türkiye'de Az - Gelişmiş Kapitalizm** ve **Köye Giriş,** O. D. T. Ü. Öğrenci Yayınları, Ankara 1966, G. Kazgan, **İktisadî Düşünce Dergisi,** Fige Teksir, İstanbul 1967.

6) Tip ve tarz **(mode)** aynı anlamda kelimeler.olduğundan Asya - tipi - üretim - tarzı karşılığında sadece «Asya üretim tarzı» terimini kullandık.

necektir. Bu toplum, tarihçilerin bize takdim ettiği şekli ile XIV. - XV. yüzyıllar arasındaki Osmanlı toplumudur. Böylece, somut plânda yapılan araştırma belirli tarihî bir dönemle sınırlanmış olmaktadır. Bunun sebebi açıktır: Her iktisadî - içtimaî bünye içsel ve dışsal dinamiğin (diyalektiğin) etkisi altında devinmeğe ve dolayısiyle değişmeğe mahkûmdur. Osmanlı toplumu da bu olgunun dışında kalmamıştır. Osmanlı beyliğinin kuruluş yılları ile XVI. yüzyılın ortalarına kadar geçen devir esnasında, kendine has bir iktisadî sistemin istikrarını gösteren Osmanlı toplumsal bünyesi, XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Celâlî İsyanları (içsel dinamik) ve Doğu ticaret yolunun Okyanuslara kayması ile memlekete giren altın ve gümüş içakımlarının etkileri (dışsal dinamik) ile değişmeye yüz tutmuştur. Nitekim, kapıkulunun Anadolu'ya geçişi ve Osmanlı parasında gözüken devamlı değer düşmeleri içsel ve dışsal dinamiğin etkisi altında meydana gelen bozulma eğiliminin belli - başlı belirtileridir. Bu bakımdan bize öyle gelmektedir ki, incelediğimiz devir, yani XIV. ile XV. yüzyıllar, Osmanlı toplumunun iktisadî sistemini **salt** olarak verebilen tek devirdir. Maamafih, tarihçi, bu iki yüzyıl içinde ortaya çıkan, Ankara bozgunu ve İstanbul'un fethi gibi olaylara bizden daha fazla önem atfederek, bu olayların Osmanlı toplumu üzerindeki etkilerinin, meselâ bir Celâlî isyanının etkisinden daha güçlü olduğunu savunabilir. Hemen söyliyelim ki, üretim ve mülkiyet ilişkilerini ön plâna geçiren; toplumun iktisadî - içtimaî bünyesinin belirlenmesinde bu ilişkilerin aslî etken olduğuna inanan; mağlûbiyet ve zafer gibi olayların ancak verilmiş bir üretim tarzının türevi olduğunu kabul eden biz, bu tarihçi ile aynı kanaatte değiliz. Mağlûbiyet ve zaferler mevcut üretim tarzını değiştiren tarihî olaylar olmayıp, bilâkis, istilâ ya da fütuhat yollarını açabilen üretim tarzlarının kaçınılmaz vargılarıdır. Eğer öyle olmasaydı, mese-

lâ Ankara bozgunundan hemen onbir yıl sonra, aynı Osmanlı toprak sistemini devam ettirerek, devleti Çelebi Mehmet'in hükümdarlığı altında birleştirmek (1413) imkânı olmazdı.

Asya üretim tarzına ait genel ve soyut, Osmanlı toplumuna ait tikel ve somut modelleri kurduktan sonra, Asya üretim modelinin içsel yapısına uygun olarak, belirlenen üretim ve mülkiyet ilişkilerinin, Osmanlı toplumunun üretim ve mülkiyet ilişkilerini ne dereceye kadar tatmin ettiği tahkik edilecektir. Böylece genel ve tikel modeller arasındaki yakınsaklık ya da ıraksaklık tespit edilmiş olacaktır. Burada metodolojik olarak, cevap verilmesi gereken soru şudur: Asya üretim tarzının unsurları, Osmanlı toplumsal bünyesini meydana getiren unsurlarla karşılaştırılırken, genel ve tikel durumlar arasındaki farklar, her iki modelin geçerliliğini bozar mı? Bozmaz çünkü:

> «... aynı iktisadî temeller, sayısız ve çeşitli ampirik durumlara, tabiî çevreye, ırkî ilişkilere dış tarihî tesirlere vs. bağlı olarak zahiren sonsuz, farklılaşma ve değişmeler gösterir. Bu (durum) ancak verilmiş ampirik olayların tahlili ile anlaşılabilir.»[7]

Nitekim, her tikel modelin, aslî olmasa bile, toplumlar arasındaki yapısal ve tarihî farklardan ötürü, genel modelden ayrılacağı tabiidir. Zaten, tikelin genelden farkı da budur. Önemli olan, tikeli temsil eden somut modelin temel unsurlarının, geneli temsil eden soyut modelin temel unsurlariyle (nüve yapısı ile) uyuşmasıdır. Herhangi bir toplumun kendine has özellikleri genelin geçerliğini bozmaz.

---

7) K. Marx, **Capital,** Foreign Languages Publishing House, Moscow 1962. Vol. III, p. 772. Bundan böyle, **Capital** metinde (C) olarak kısaltılacaktır.

Araştırmamızda ayrıca konumuz ile ilgili iki temel mesele üzerinde durmak fırsatını da bulduk. Bu meselelerden ilki, marxist bilim çevrelerinde, Asya üretim kavramının geçirdiği serüven ve kavramın bugünkü durumudur. Günümüzde «Üçüncü Dünya» denilen az-gelişmiş ülkelerin toplumsal yapılarına yeni baştan eğilmek zorunluğu açıkça hissedilmektedir. Az - gelişmiş ülkelerin bir çoğunun özgül tarihî gerçeklerine dayanan Asya üretim tarzı tahlilinin, bu ülkelerin iktisadî - içtimaî bünyelerinin anlaşılmasına büyük bir katkısı olacağı inancı gün geçtikçe kuvvetlenmektedir. Ülkemizi de yakından ilgilendirmesi gereken bu konuda, diğer ülkelerde yapılan tartışmalara ve yeni araştırmalara kayıtsız kalmak imkânı yoktur.

İkinci mesele, Asya üretim tarzı ile klâsik Avrupa feodal üretim tarzı arasındaki ilişkidir. Marxist teori bakımından bu konunun fevkalâde bir önem taşıdığı açıktır. Tarihî maddeciliğe dayanan, toplumların gelişme kanunlarının belirlediği «devirleşme», Asya ve feodal üretim tarzlarını aynı tarihî kavramlaşmaya dahil eder mi, ya da başka bir ifade ile her iki üretim tarzı, tarihî süreç içinde aynı tarihî aşamayı işgal eder mi? Aralarındaki yakınsaklık ya da ıraksaklığın mahiyeti nedir?

«Giriş» i bitirirken şu hususu da belirtmemiz gerekir. Osmanlı toplumunun iktisadî sistemini yeniden-kurmaya çalışırken yararlandığımız eserler yalnız yeni Türkçe ile basılmış olanlardır. Bunun araştırmamız bakımından büyük bir eksiklik olduğunu itiraf edelim.

I

ASYA ÜRETİM TARZI

Marx, 1853 yılında Engels'e yazdığı bir mektupta şöyle diyor:

> «Bernier haklı olarak Türkiye, İran ve Hindistan'dan bahsederken, Doğu'daki bütün olayların temel şeklini **toprakta özel mülkiyetin yokluğunda** aramalıdır, diyor. Bu, Doğu cennetinin gerçek anahtarıdır.»[8]

Bu metnin ifade ettiği anlam açıktır: Türkiye, İran ve Hindstan gibi Batılı-olmıyan toplumların üretim tarzları ancak toprakta özel mülkiyetin yokluğu olgusu ile açıklanabilir.

Engels'in hemen o ay içinde Marx'a verdiği cevap, konunun nasıl geliştiğini anlamak bakımından önemlidir.

> «Gerçekten toprak mülkiyetinin yokluğu bütün Doğu'nun anahtarıdır. Doğu'nun siyasî ve dinî bütün tarihi burada saklıdır. Fakat Doğuluların feodalite şeklinde bile toprak mülkiyetine gelemeyişlerinin sebebi nedir? Sanırım ki bunun esası, Sahra'dan Arabistan, İran, Hindistan'a

8) **The Correspondance of Marx an Engels,** International Publishers, New York (Mektup: London, June 1853, p. 66).

ve Tataristan'dan tâ yüksek Asya yaylalarına kadar uzanan çölün iklimi ve bununla ilişkin olarak toprağın cinsidir. Buralarda sun'î sulama tarımın ilk şartıdır ve (bu iş) ya köyün, ya vilâyetin, ya da merkezî hükûmetin görevidir.»[9]

Yukarıya alınan iki parça birlikte okununca, Asya üretim tarzının temel yapısı ortaya çıkar. Marx'ın mektubu XVII. yüzyılda Hint-Moğol Sultanı Orancebe (metinde Aurengzebe olarak geçiyor) yanında yaşamış olan Fransız seyyahı Bernier'in şahadetine dayanıyor. Bernier'in naklettiğine göre, Türkiye, İran ve Hindistan'da toprakta özel mülkiyet mevcut değildir. Toprakların mülksahibi devlettir. Öyle ise, bu ülkelerde klâsik feodal üretim tarzı söz konusu olamaz. Çünkü, klâsik feodalitenin unsurları içinde, meselâ devletin toprağın mülksahibi olması diye birşey yoktur. Şu halde, bu ülkelerde «başka» bir üretim tarzı olmalıdır.

Neden bu toplumlarda özel mülkiyet ortaya çıkamamıştır? Öyle gözükmektedir ki, bu ülkelerde iklim ve toprak şartları, aslî ve tek üretim aracı olan topraktan mahsul alınabilmesi için, geniş sulama tesislerini gerektirmektedir[10]. Bundan dolayı, toprağın mülkiyeti özel ellerde olamaz. Toprak ya köyün (komün) müşterek mülkü ya da devletin mülküdür.

Marx ile Engels arasındaki 1853'deki bu yazışma,

---

9) **Ibid,** (Mektup: Manchester, June 1853, p. 16).

10) Marx ve Engels'in Doğuda toprak mülkiyetsizliğinin esasını teşkil eden unsurların tahlilinde ileri sürdükleri sulama parametresi, zamanımızda K. Wittfogel **(op. cit.)** ın «İdrolik Toplumlar» teorisi ile tekrar karşımıza çıkıyor. Toprakta devlet mülkiyeti ile Doğu ceberrutluğu arasında bir nedensellik ilişkisi bulan yazar, bu olgudan hareket ederek bütün Doğu için genel bir tarih ve sosyoloji teorisi kurmaya çalışmaktadır. Kitap tarihî belgelerin zenginliği ve doğrulardan yanlışlar çıkarmaktaki mahareti bakımından muhakkak okunmalıdır.

Asyaî denilen üretim tarzı kavramının ilk nüvesini teşkil etmektedir. Marx konuyu aynı yıl **New York Daily Tribune**'e yazdığı bir makalede tekrar ele alıyor. Yukarıda adı geçen ülkelerde,

> «İklim ve bölgesel şartlar, kanal ve suyolları ile yapılan sun'î sulama, Doğu tarımının temelini teşkil eder. Mısır ve Hindistan'da olduğu gibi, Mezopotamya ve İran'da sulama kanallarının yardımı ile su baskınları toprağı bereketlendirsin diye kulanılır. Suyu iktisadî ve müşterek kullanmak ihtiyacı... uygarlığın geri ve arazinin çok geniş olduğu Doğu'da iradî birleşmelerden ziyade merkezî hükûmetin müdahalesini gerektirmektedir. Bütün Asya hükûmetlerine düşen iktisadî görev **kamu işleri (public works)** yapmaktadır.»[11]

Toprağın az ve kurak olduğu ülkelerde toprağı bereketlendirecek kemer ve suyollarının yapımı ister istemez, suyu ortaklaşa kullanmak zorunluluğunu doğurmaktadır. Böyle olunca, gerek suyollarının yapımında iradî ve müşterek çalışmalar, gerek suyu ortaklaşa kullanma mecburiyeti toprakta müşterek mülksahipliğini, ya da devlet mülkiyetini gerektirmektedir. Maamafih, Marx'ın, Doğu'da toprak mülkiyetsizliğini meydana getiren etkenler arasında sulama tesisleri gibi, tabiat şartlarının bir sonucu olan, iktisat-dışı etkenler ile tamamen tatmin olmadığı[12], yukarıda metnin son cümlesinden bellidir. Kullandığı «kamu işleri» terimi de bunu göstermektedir. Ona göre, Asyalı hükûmetlere düşen iktisadî görev; kamu işlerini yerine ge-

---

11) K. Marx and F. Engels, **The First Indian Wor of Independence:** 1857 - 1859, «The British Rule in India», June 1853. Foreign Language Publishing House, Moscow. Siyah benimdir.

12) Hernekadar Marx **Capital**'de bu noktaya tekrar dönüyorsa da konunun muhtevası farklıdır. C. I - 514.

tirme görevi, toprak mülkiyetinin devlete ait olmasına sebep olmaktadır.

Marx'da kamu işleri ayrıntılarıyla tahlil edilip, tam olarak belirtilmemiştir. Bunların kesinlikle hangi işleri kapsadığı bilinmemektedir. Bununla birlikte, **Pre-Capitalist Economic Formations** [13] içinde, Doğu hükûmetlerinin üzerlerine olmakla görevli olduğu kamu işlerine yer yer temas edilmiştir. Meselâ: Devletin kamu işleri içinde sulama tesisleri olduğu gibi, «ulaştırma, vs.»[14] gibi işler de vardır. Kanaatimizce, bu «vesaireler» içinde «harbin gerektirdiği işler»[15] ile iç ve dış baskılara karşı «hayalî ya/ da hakikî müşterek menfaati»[16] ilgilendiren işleri de saymak gerekir. Böylece, devletin başarmakla görevli olduğu kamu işlerinin kapsamı oldukça genişlemiş olur. Marx'a göre, toprakları sulama zorunluğu nasıl toprak mülkiyetsizliğini doğuran bir etkense, ordu beslemek ve ona bağlı olarak ulaştırma şebekesini kurmak (?) da diğer bir etken olabilir. Orduya silâh, malzeme, erzak, insan temini ve nihayet ulaştırma şebekesinin kuruluşu ekonominin tek elden güdümlü bir şekilde idaresini gerektirdiğinden, topraklar üzerinde özel mülkiyet ortaya çıkamaz. Bunun gibi, topluluğun hayalî ve hakikî menfaatleri için girişilecek kamu yatırımlarında da aynı durum vardır. Meselâ, tapınak, kale ve yol gibi müşterek çalışmanın ürünü olan muazzam inşaatlara girişmek, basit bir üretim tekniği içinde, ancak mülkiyetsizlik ortamında mümkündür. İşlerin müşterek olarak yürütülmesini sağlayan yüksek otorite, toprak mülkiyetine dayanan özel otorite ile çatışmamalıdır.

Asya üretim tarzında toprak üzerinde bireysel mülkiyet yoksa mülkiyet kime aittir? Marx ve Engels'e göre mülksahibi kamu hizmetlerini yerine getiren üstün otori-

13) **Op. cit.**
14) **Op. cit.** p. 71.
15) **Ibid.**, p. 74.
16) **Ibid.**, p. 74.

tedir. Nitekim, «temel Asya şekillerinin birçoğunda, küçük topluluklar üzerindeki birleştirici birim, üstün ve biricik mülksahibi»[17] olmaktadır. Anlaşılacağı gibi, birleştirici birim deyimi ile kastedilen üstün ve biricik otorite devlettir. Bu topluluklarda «ceberrut (despot) bir sürü toplulukların babası gibi gözükür ve hepsinin birliğini sağlar»[18]. Maamafih, hemen işaret edelim ki, burada kullanılan ceberrut terimi tesadüfîdir. Çünkü Marx'a göre, birleştirici birim, yani devlet, ceberrut olabileceği gibi, demokrat da olabilir[19].

Asya toplumlarında devlet toprağın mülkiyetine sahip olsa bile, «gerçek topluluklar (toprağın) tasarruf hakkına sahiptirler»[20]. Fakat yine de, «aslında birey tek başına mülksüzdür»[21]. Böyle olunca, Asya üretim tarzında mülksahibi olan sadece devlettir. Mülkiyetin devlete ait oluşu,

> «Bu şartlar altında, Devlete tâbi olmak dışında siyasî ve iktisadî hiç bir (baskıyı gerektirmez). Devlet en ulu varlıktır. Hükümdarlık, millî ölçüde, toprağın mülkiyetinin temerküzüdür. Bununla birlikte, (toprakta) özel mülkiyetin olmamasına rağmen, toprağın özel ya da müşterek **tasarrufu** ve kullanılışı sözkonusudur.»[22]

Öyle ise, Asya üretim tarzında devlet mülkiyetinde olan toprakların **tasarrufu** özel kişilerin ya da topluluğun müştereken elindedir. Bu üretim tarzında mülkiyet ilişkilerinin aldığı ikili şekil sistemin özelliğidir. Aşağıdaki ba-

---

17) **Ibid.**, p. 69.

18) **Ibid.**, p. 69.

19) **Ibid.**, p. 70.

20) Tercümede mülkiyet = **propriété**, temellük = **appropriation**, tasarruf = **possession** karşılığında kullanılmıştır.

21) **Ibid.**, p. 69.

22) C. III - 771. siyah benimdir.

sit şema, Asya üretim tarzında toprak, birey (ya da topluluk) ve devlet arasındaki mülkiyet ilişkilerinin mahiyetini göstermektedir (Şema - I).

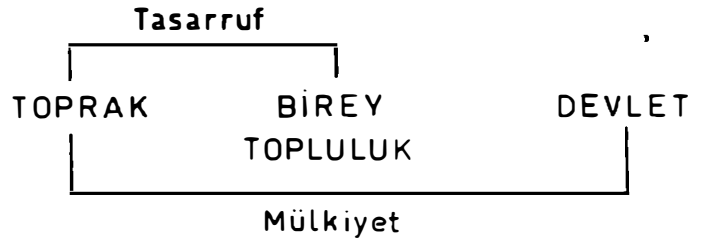

Şema - I

Şimdilik kısaca temas edilen bu ilişkiler üzerinde daha fazla durmadan, Asya üretim tarzının diğer unsurlarının incelenmesine geçelim. Konuya giriş olmak üzere **Capital**'den aşağıdaki parçayı aktarıyoruz.

> «Hâlâ bugüne kadar süregelen bazı küçük ve eski Hint toplulukları, toprağın müşterek sahipliği, tarım ve el sanatlarının birlikte yapılması ve değişmeyen bir işbölümü üzerine kurulmuşlardır. Yeni bir topluluk doğunca bu değişmez plân ve şema örnek alınır. Binlerce dönümlük araziyi kaplayan topluluklar bütün gerekli olanları üretebilecek topak **(compact)** bir bütün teşkil ederler. Mahsulün büyük bir kısmı (doğrudan doğruya) topluluğun ihtiyaçlarına tahsis edilir ve meta şeklini almaz. Bütün Hint topluluğunda üretim, metaların mübadelesi sonucunda ortaya çıkan bir işbölümünden bağımsızdır. Sadece artık, onun da ancak bir kısmı, devlet eline geçtikten sonra meta olur. Zira, bir miktarı hâlâ eski devirlerin kalıntısı olarak aynî rant şeklindedir. Bu toplulukların

biçimi Hindistanın farklı bölgelerine göre değişmektedir. (Bununla birlikte) en basit yapıdaki (şekildeki) toplulukların hepsinde toprak müştereken sürülür ve ürün aralarında bölüşülür. Yün eğirmek ve kumaş dokumak her ailede yardımcı bir sanayidir.»[23]

Yukarıdaki metinden bazı önemli çıkarsamalar yapılabilir:

i) Bu topluluklarda tarım ile el sanatları (Marx buna bazen manifaktür de diyor) arasındaki işbölümü oldukça gelişmiştir. Bu bakımdan topluluk topak bir iktisadî birim teşkil eder.

ii) Ekonomide üretilen ürünün büyük bir kısmı ailenin yoğaltımına tahsis edilir. Geriye kalan artık-ürün toprağın biricik mülksahibi olan devlete geçer.

iii) Bundan dolayı ekonomide meta üretimi gelişememiştir. Köy topluluklarında üretim, kullanma-değeri sağlamak için yapılır. Hele devlete verilen vergiler muhakkak aynî vergi mahiyetinde ise, bu olay, mübadele-değeri için meta üretimini büsbütün kısıtlar.

Şimdi sırasiyle Asya üretim tarzını meydana getiren bu unsurları inceleyelim:

Asya üretim tarzında toprak üzerindeki mülkiyetsizlik ya da genellikle kabul edildiği şekliyle devlet mülkiyeti, temellerini tarım ile küçük sanatlar arasındaki işbirliğinden doğan topak iktisadî köy birimlerinde bulmaktadır.

«Doğu ceberrutluğu meşru bir mülkiyet yokluğuna yol açmaktadır. Gerçekten, kabile mülkiyeti ya da müşterek mülkiyet temellerini küçük toplulukların tamamen kendini-destekleyen **(self-sustaining)** ve içinde üretim ile artık üreti-

23) C. I - 357.

timin şartlarını hazırlıyan, tarım ve manifaktürün birleşimi(nde bulmaktadır).»[24]

Gerçekten, Asya üretim tarzında toprak mülkiyetinin hukukî esasları köy topluluklarının kendini-destekler iktisadî özelliğinden doğmuştur. Bu husus, Hindistan ve Çin gibi toplumlarda açıkça gözükmektedir.

> «Bu (ülkelerde) üretimin kabataslak temeli küçük-çap tarım ile sanayiin birleşmesidir. Hindistan için ayrıca şunu da ilâve etmemiz gerekir. Köy toplulukları toprağa müştereken sahiptirler. Bu ayrıca Çin'in de orijinal tarafıdır».[25]

Maamafih, Asya toplumlarında toprak mülkiyetinin devlete ait oluşunun sadece köy ekonomisinin kendini-destekler karakteri ile açıklamak hatalıdır. Yukarıda da işaret edildiği gibi, devletin kamu işlerini üzerine alması, toprak mülkiyetsizliğini doğuran diğer bir etken olabilir.

> «İki ayrı durum: Bir yandan, diğer Doğu halkları gibi Hintli de, tarım ve ticaret için gerekli büyük kamu işlerini merkezî hükûmete devretmiştir. Öte yandan, (iktisadî) faaliyetlerini ülke üzerinde tarım ve manifaktürün birleşmesiyle toplanmış küçük merkezler arasında dağıtmıştır.»[26]

Öyle ise, Asya üretim tarzında toprak mülkiyetinin devlete ait oluşunun iki temel sebebi vardır: i) Köy topluluklarının kendini-destekler karakteri ve; ii) Devletin üzerine almış olduğu kamu işleri.

Asya üretim tarzının bu özgül yapısı, Asya toplumlarının millet olarak bekasının da bir şartıdır. Kendini-des-

---

24) **Pre-Capitalist..** p. 70.

25) C. III - 328.

26) **First Indian**... (Makale: June 1853) p. 18.

tekler köy ekonomilerinin varlığından dolayı topluluklar arasında iktisadî bağlantılar kuvvetli değilse, bu bünye ile uyuşan bir devletin ortaya çıkışı, sömürme olayını gerçekleştirdiği halde, topluluklar arasında herhangi bir çatışmayı ortadan kaldırmakta ve topluluk için gerekli olan kamu işlerini yürütmektedir. Bu, millet hayatının devamlılığını sağlayabilir:

> «Böylece halk, küçük köy toplulukları birliği halinde bölünmüştür. Aralarında hemen hemen ya da hiçbir iktisadî bağ yoktur. Çünkü her piyasa kendine yeter, kendi ihtiyacı olanı üretir. Değişik komşu piyasalarının ürünleri birbirinin aynıdır. Bundan dolayı, aralarında mübadele imkânı azdır. Küçük topluluklar halinde birleşen halkın aynı iktisadî menfaatleri olsa bile, müşterek menfaatleri olamaz. Sadece onlarla ilgisi olmayan bir yabancı gibi karşılarına çıkan devlet gücü mütemadiyen onları sömürür. Bu (olay) milletin bekasının bir şartıdır.»[27]

Asya toplumlarında, kendini-destekler köy topluluklarından elde edilen artık-ürün devlete aktarılmakta, devlet ise kendine geçen bu artık-ürünü kamu işlerini yerine getirmek için kullanmaktadır. Köy ekonomileri ile devlet arasındaki bu ilişki, Asya toplumlarının dayanıklılık ve devamlılık şartlarını hazırlar.

Asya üretim tarzının işleyişi Marx'ta şöyle ifade edilmektedir:

> «Bu küçük topluluklar, tamamen kendini-destekler olmakta ve yeniden-üretim ile artık-üretimin şartlarını kapsamaktadırlar.
>
> Artık-ürünün bir kısmı kişide cisimlenen üs-

27) F. Engels, **L'époque franque, L'origine de la famille, de la propriété et de l'Etat,** Editions Sociales, Paris. p. 224.

tün topluluğa aittir. Bu artık-emek, haraç v.s. ya da birliği yücelten müşterek çalışma şeklinde ortaya çıkar.»[28]

Fakat, Asya üretim tarzında, üstün otorite, yani devlet tarafından gasbedilen artık-ürünün ancak bir kısmı kamu hizmetlerine tahsis edilir.

> «Herhangi bir toplumsal üretim şeklinin mevcut olduğunu kabul edelim (ilkel Hint topluluğu, Peru'da fevkalâde gelişmiş olan komünizm). Burada emeğin bir kısmının yarattığı ürün, üreticiler ve aileleri tarafından doğrudan doğruya yoğaltılır (üretken yoğaltımın dışında kalan kısım). Emeğin artık-emek halindeki diğer kısmı, **bu artık-ürünün nasıl dağıtıldığına ve toplumsal ihtiyaçları temsil eden fonksiyonun kimin olduğuna bakılmadan,** genel toplumsal ihtiyaçlara tahsis edilir.»[29]

Kanaatimizce **Capital**'den alınan yukarıdaki parça fevkalâde önemlidir. Çünkü, marxgil edebiyatta ilk defa bir toplumsal refah fonksiyonundan sözedilmektedir. Marx'a göre, bu refah fonksiyonu şu şekilde açıklanabilir: Devlet, köy topluluklarında yaratılan artık-ürünü kendisine geçirmektedir. Bu olayın meşruiyeti ise ancak devletin üzerine aldığı kamu işlerini başarması ile mümkündür. Fakat, devlet karar almada serbest olduğundan, artık-ürünün bir kısmını kamu yatırımlarına tahsis ederken, diğer bir kısmını kendi yoğaltımı için alıkoyacaktır. Nitekim, «devlet ... yoğaltılan zenginliği ve lüksü»[30] temsil eder.

Köy toplulukları tarafından yaratılan artık-ürün devlete nasıl geçer? Marx, değişik yerlerde vergi, haraç ve

---

28) **Pre-Capitalist...** p. 70.
29) C. III - 855. siyah benimdir.
30) C. III - 325.

müşterek çalışma (angarya) gibi vasıtalardan bahsetmektedir. Bu konuyu biraz daha yakından inceleyelim:

Engels'in Marxa yazdığı 6. Haziran. 1853 tarihli mektubunda[31] belirttiği bir husus, Marx'ın 10. Haziran 1853 de **The British Rule in India** adlı makalesinde aynen yeralıyor. «Genel olarak Asya'da hükûmetin üç bölümü **(department)** vardır: İç talan yani maliye, dış talan yani harb ve nihayet, kamu işleri.»[32] Öyle ise, devletin artık-ürünü gasbediş yolları aslında iki türlüdür: İç ve dış talan. İç talan, yağma şeklinde ganimet olacağı gibi, aslen vergi şeklindedir.

> «Asyada olduğu gibi, üreticilerin özel toprak sahipleri ile karşı karşıya gelmedikleri.. toprak sahibi ve hükümdar olan devlete tâbi oldukları vakit, rant vergi ile aynıdır ya da başka bir deyişle, toprak rantı şeklinden farklı bir vergi yoktur.»[33]

Asya üretim tarzında vergi şeklinde devlete aktarılan rantlar çoklukla aynen[34] tahsil edilir. İç talan ve vergi, Asya tipi devletin harblerle sağlanan dış talan ganimetleriyle birlikte, tek gelir kaynağıdır.

Burada önemli bir noktaya temas etmeden geçemiyeceğiz. Asya devletinin tamamen talan ekonomisine bağlı olduğu zannedilmemelidir.

> «Genel görüşe göre, bazı devirlerde sadece talan ile yaşanmıştır. Fakat talanla yaşamak için, talan edilecek şeyin, yani üretimin yapılması

---

31) **Correspondance...** p. 67.

32) **First Indian**... p. 16.

33) C. III - 771.

34) «Asya'da devlet, vergileri başlıca aynen ödenebilir rantlar olarak tertip edildiğinden...». C. I - 141.

gereklidir. Ve talan usulü, üretim tarzı ile tâyin edilir.»[35]

Şimdi, Asya üretim «genel model» i için çok önemli olan bir konuya geliyoruz. Bu, Asya toplumlarındaki üretim şekillerinin araştırılmasıdır. Konunun önemi, özellikle, sistemin içsel dinamiği bakımındandır.

Hemen söyliyelim ki, Marx **Pre-Capitalist** içinde bu konuyu derinliğine incelememiştir. Bununla birlikte sanıyoruz ki, **Capital**'den bazı sonuçlar çıkarmak mümkündür. Meselâ:

> «Eski Hint topluluğunda olsun, Peru İnka devletinde olsun, ilkel topluluk müşterek mülkiyet esasına dayandığından (toplumu teşkil eden bireylerin) karşılıklı bağımsızlık durumu ortaya çıkamaz.»[36]

Bu parçanın ifade ettiği anlam açıktır. Eğer toplumda müşterek mülkiyet mevcut ise, üretici birey özel ve bağımsız olarak ürettiği maldan, kişisel yoğaltımının üstünde kalan kısmı, **yabancılaşabilir nesne** olarak kabul edemez. Birey üretimi sadece kullanma-değeri yaratmak için yapar. Üretilen nesnelerin mübadelesi ve dolayısiyle meta üretimi sözkonusu değildir. Bu bakımdan birey toplumun diğer bireylerinden ayrılmamıştır. Birey ancak toplumla birlikte oluşur. Özel ve bağımsız birey ortaya çıkamaz.

Bununla birlikte, Marx, bu toplumlarda meta-para-meta şeklindeki basit dolaşımın mevcut olabileceğini söylemektedir. Nitekim, «meta üretiminin ilk aşamalarında, fazla **kullanma-değeri** paraya dönüşür.»[37]

---

35) K. Marx, **Introduction générale â la Critique de l'économie politique O'Euvres,** Pléiade, Editeur: M. Rubel. Vol. I. p. 252.

36) C. I - 87.

37) C. I - 131.

Öyle ise, Asya üretim tarzında temel üretim şekli kullanma-değerli mal üretimidir. Bununla birlikte, arızî olarak mal piyasaya arzedilebilir. Fakat, ekonomi içinde bu ikinci şeklin yeri önemli değildir. «Eski Asya ... üretim tarzlarında ürünün meta ve insanın meta üreticisi haline gelmesinin ikinci derecede bir önemi vardır.»[38]

Anlaşılacağı üzere, aslî ve hâkim üretim şekli olan kullanma-değeri, kısmen basit mübadele şekli ile bütünleşebilir. Ama ne var ki,

> «... mübadele, üretim kesimlerinde farklılaşmayı yaratmaz, fakat halihazırda farklı olanları bir araya getirir. Böylece bu, geniş bir toplumda, müşterek üretimin bağımsız dalları olur.»[39]

Asya üretim tarzında kullanma-değeri hâkim bir üretim şeklidir, dedik. Böyle olmakla beraber, üreticilerin fazla kullanma-değerlerini paraya çevirmesi olayı ve devleti temsil eden sınıfın lüks yoğaltım harcamaları toplumda mübadele-değeri için meta üretimini de uyandırmıştır. Bunun sonucunda, ekonomide ticaret ve tefecilik ile birlikte, kendini-destekler köy ekonomilerinin dışında kalan faaliyet dalları ortaya çıkmıştır. Fakat, öyle gözükmektedir ki, ekonomide ticaretin gelişmesi hiçbir zaman hâkim üretim şeklini değiştiremez. Çünkü, ticaret ancak «farklılaşmış olanı» bir araya getirir. Yoksa ne ekonomide meta üretiminin yayılmasına ne de kendini-destekler köy ekonomilerinin çözülmesine sepep olur.

Asya üretim tarzında ticaretin gelişmesi, vargısal olarak «sanayi»in meydana çıkmasına yol açar. Bu sanayi, küçük sanatlar ya da el sanayi halindedir ve esnaf toplulukları, kastlar ve loncalar şeklinde teşkilâtlanmıştır.

---

38) C. I - 79.
39) C. I - 351.

Maamafih, küçük sanatların meydana gelişi ile genişlik kazanan mübadele ve ticaret, yeni üretim dallarının kurulmasına ve kurulmuş olanlarda mevcut sanayiin gelişmesine sebep olamaz. Ticaret ve mübadele ancak, verilmiş talebe göre, yerleşmiş olan sanayi dallarını bir araya getirir. «Toplumun kapitalizm-öncesi aşamasında ticaret sanayii gütmektedir.»[40] Ticaret, talebe göre ayarlanmış sanayi dallarında üretim faaliyetlerini kamçılar. Üretim sürecinin ticareti gütmesi söz konusu olamaz.

Bu konuda, Asya üretim tarzında kent ve kır işbölümünden bahsetmek yerinde olur. Fakat Marx'ın işaret ettiği gibi aslında, «Asya'nın tarihi bir bakıma kasaba ve kırın farklılaşmamış birliğidir. Büyük şehir ... sultanın sahasıdır ve gerçek iktisadî bünyeye yamanmıştır.»[41] Asya üretim tarzında sultanın sahası olan bazı büyük şehirlerin ve köyün (kır) farklılaşmasının esasını, herhalde, ticarette aramak gerekir. Nitekim,

> «Gerçek anlamı ile şehirler, mevkilerinin özellikle dış ticarete elverişli olduğu ya da devlet başkanı ve eyalet valilerinin gelirlerini (artık-ürün) emek ile mübadele ettikleri ... köylerin yanıbaşında ortaya çıkar.»[42]

Asya üretim tarzında yaratılan artık-ürünün devleti temsil eden hâkim sınıf eline geçişi ticareti, ticaret de sanayinin temerküz ettiği şehirlerin gelişmesine sebep olur. Bununla birlikte, ticaretin verilmiş bir talebin fonksiyonu olduğu düşünülürse, mevcut ticaretin sanayii kamçılayıp, geliştiremiyeceği anlaşılır. Bundan dolayı, Asya üretim tarzı (galiba) temelinde «ikili ekonomi» özelliği gösterir. Bir yandan kendini-destekler köy topluluklarının hâkim oldu-

40) C. III - 325.
41) **Pre-Capitalist...** p. 78.
42) **Ibid.**, p. 71.

ğu kır kesimi, öte yandan, devleti temsil edenlerin talepleri ile beslenen ticaret ve dolayısiyle kalıplaşmış bir kent kesimi. Sanıyoruz ki bu özellik, bütün Asya üretim şekilleri için geçerli olmalıdır.

Ticaret konusunu bitirmeden önce Marx'ın Asya ülkelerinde yaygın olan gömüleme hakkındaki düşüncelerini zikredelim. Marx'a göre bu ülkelerde,

> «...fazla kullanma-değeri paraya çevrilir. Böylece altın ve gümüş taşkınlığın ve zenginliğin toplumsal bir ifadesi olur. Gömülemenin ilkel şekli, geleneksel üretim tarzının sabit ve sınırlı ev ihtiyaçlarını karşıladığı topluluklarda, sürüpgider.»[43]

Asya toplumlarında gözüken aşırı gömüleme hastalığı, aslında, Asya halklarının psikolojik tutumu ile ilgili değildir. Ekonomide ihtiyaçlar belli ve sınırlı ise, yani ekonomi kendini-destekler bir safhada karar kılmışsa eldeki altın ve gümüş meta satın almak için kullanılmadığından, dolaşıma katılmaz. Para dolaşımının gelişmesi; gömülemenin çözülmesi için, ekonominin tümünün kendini-destekler evreden kurtulması ve piyasa ekonomisi evresine girmesi şarttır.

Anahatlarıyla belirtmeye çalışılan Asya ekonomileri neden durağan hal içindedir?

Daha 1853'de Engels'in Marx'a yazdığı mektupta, Asya ülkelerinin iktisadî durağanlık sebepleri şöyle açıklanmakta idi:

> «Siyasî alandaki bütün maksatsız hareketlere rağmen Asya'nın bu kısmında duraklama birbirine bağlı iki durum ile açıklanabilir: 1) Kamu işleri merkezî hükûmetin görevidir; 2) Bütün koca imparatorluk içinde birkaç büyük şeh-

43) C. I - 131.

ri hesaba katmazsak, tamamen aynı teşkilâta sahip ve kendi başlarına birer dünya kurmuş köyler vardır.»[44]

Engels'e göre, devletin kamu işlerini üzerine alması (neden?) ve kendini-destekler köy ekonomilerinin mevcudiyeti Asya toplumlarını duraklamaya götürmektir. Engels'in ileri sürdüğü sebep herhalde kısaca şudur: Köy birimlerinin kendini-destekler karakteri köy ekonomisinin durağan halde kalmasına yolaçtığı gibi, yaratılan artık-ürünün devlet ricalinin yoğaltımlarına tahsis edilmesi ekonominin gelişmesini önlemektedir. Ve hattâ, Engels'e göre, sebebi pek belli olmamakla beraber, bu durağan hal «Asya ceberrutluğu için en sağlam temelleri»[45] vermektedir. Herhalde, devleti temsil eden ceberrutun sınırsız yoğaltım harcamaları nakdî sermaye birikimini engellediğinden duraklama kaçınılmaz olmaktadır.

Durağanlık hakkında Marx'ın fikirleri değişik değildir:

> «Kendilerini sürekli olarak aynı şekilde yeniden-üreten bu toplulukların üretim örgütlerinin basitliği, tesadüfen yıkıldıkları vakit tekrar su üstüne çıkışları, Asya topluluklarının esrarının anahtarıdır. Asya devletlerinin devamlı yıkılış ve kuruluşları, hanedan değiştirmeleri (söylenilenlerle) tezat halinde gözükebilir. Bu toplumların iktisadî unsurlarının yapısı, siyasî havadaki fırtına bulutları ile sarsılmamaktadır.»[46]

Bu konuyu **Pre-Capitalist** içindeki tanınmış cümle ile tamamlıyoruz:

> «Kendi yapısından dolayı Asya şekli hayat da-

---

44) **Correspondence...** (Mektup: June 1853). p. 70.
45) **Ibid.**
46) C. I - 358.

ha dayanıklı ve daha uzun ömürlüdür. Birey topluluktan bağımsız değildir. (Toplum) kendini-destekler. Tarım ile el sanayii arasında birlik vardır.»[47]

Asya üretim tarzının bu durağan hali özellikle Hindistan ve Çin[48] toplumları için söz konusudur.

«(Hindistan'da) köy topluluğunun iktisadî temelleri ... bozulmuş olsa bile, en kötü tarafları, yani toplumun tekbiçim ve birbirinden ayrılmış hücreler halinde çözülüşü, onların hayatiyetlerini devam ettirir.»[49]

Asya üretim tarzının dayanıklığı ve hayatiyeti onun iç bünyesinden doğmaktadır. Maamafih, Marx'a göre, bu durağan hal ilânihaye sürüp gitmez. Çünkü sistem; i) kendi içsel dinamiği ve ii) dışsal dinamiği ile evrilmekte ve dolayısiyle değişmektedir.

Yukarıda, Asya üretim tarzında ticaret ve tefeciliğin ortaya çıkabileceğine işaret etmiştik. Şimdi, bu konu ile ilgili diğer metinlerin yardımıyle sistemin içsel dinamiğini kurmaya çalışalım.

Marx'a göre ticaret, «eski ilişkileri bozan ... maamafih, bozucu etkisi üretici topluluğun durumuna **(capacity)** göre değişir.»[50] Bu cümleden anlaşılacağı gibi, ticaret Asya üretim tarzının salt **halini** bozan bir **unsur** olabilir. Fakat, bu unsurun toplumsal bünye **üzerindeki** değiştirici etkisi önceden kestirilemez. Çünkü:

«Ticaretin eski üretim tarzını ne dereceye kadar çözücü olduğu, onun iç bünyesine ve sağ-

47) **Pre-Capitalist...** p. 83.

48) C. II - 34.

49) **First Indian**... «The Future Results of the British Rue in India», July 1853, p. 35.

50) C. III - 325.

lamlığına bağlıdır. Bu çözülüş sürecinin nereye götüreceği, hangi üretim tarzının eskisinin yerini alacağı, eski üretim tarzının özelliğine bağlıdır.»[51]

Eğer, Asya üretim tarzı bünyesinin icabı olarak; kendini-destekler karakterinden ve devletin kamu işlerini yapmasından ötürü, sağlam ve dayanıklı ise, ticaretin kendi başına bu bünyeyi bozma ihtimali oldukça zayıftır. Herşey sistemin bünyesine bağlıdır. Bu bünyenin uygun ya da uygun olmayışı ticaretin, bir etken olarak, etkileme derecesini tâyin eder. Maamafih, ticaret, Asya üretim tarzını meydana getiren kurucu unsurlardan birini, yani mülkiyet ilişkilerini değiştirdiği sürece, etkili olabilir.

Ticaret için söylenenler tefecilik hakkında da söylenebilir. «Bütün kapitalizm-öncesi üretim tarzlarında tefecilik (mevcut) mülkiyet şekillerini yıkıp çözdüğü sürece devrimci etkisini gösterir.»[52]

Özet olarak: Asya üretim tarzının içsel dinamiğine göre ticaret ve tefecilik faaliyetleri kendi başlarına kaldıkları takdirde sistemi değiştirecek etkinlikte değildir. Bununla, ticaret ve tefeciliğin mülkiyet ilişkilerini değiştirebilen, dolaylı etkileri zımnen red mi edilmiş oluyor? Bu belli değildir. Fakat Marx herhalde, Asya üretim tarzının aslî unsuru olan devlet mülkiyetinin değişebileceğini kabul etmektedir.

«Asya ve hele Hint müşterek mülkiyet şeklinin incelenmesi, bu tabiî mülkiyet şeklinin nasıl olup da parçalanarak çeşitli şekiller yarattığını gösterir.»[53]

---

51) C. III - 326.

52) C. III - 583.

53) K. Marx, **Contribution â la critique de l'économie politique,** Costes Paris, p. 45, No. 1.

Asya üretim tarzının içsel dinamiği hakkında öne sürülen fikirler bukadar. Şimdi de Marx'ın asıl üzerinde durduğu dışsal dinamiğe geçelim. Önce, genel olarak, kapitalizmin Asya üretim tarzı üzerindeki darbesi incelenecektir.

> «Kapitalist üretim önceleri üretim tarzına tesir etmeden ürünün satışı ile ilgilenir. Meselâ, kapitalist dünya ticaretinin ilk devrelerinde, Çin Hint ve Arap memleketlerinde olduğu gibi. Fakat, sonraları kapitalist üretim kökleştikçe, ister üreticilerin kendi çalışmalarına, ister fazla ürünün meta olarak satışına dayansın, (kapitalizm) her türlü meta üretimini değiştirir. Kapitalist üretim, meta üretimini genel yapar, sonra da dereceli olarak bütün meta üretimini kapitalist meta üretimine dönüştürür.»[54]

Yukarıdaki metnin teorik çatısı önemlidir. Asya üretim tarzının içsel dinamiği hakkında fazla birşey söylemiyen Marx, dışsal dinamik konusunda oldukça ayrıntılı bir tahlil yapmaktadır. Özellikle kapitalist sistemin darbesi altında Asya ekonomilerinin nasıl değişeceği araştırılmıştır. Marx'a göre bu ekonomiler, kapitalist meta üretiminin darbesi altında önce meta üretimli bir ekonomi, sonra kapitalist meta üretimli bir ekonomi halini almaya mahkûmdurlar. Meselâ Hindistan için:

> «İngiltere Hindistan'da iki işi birden başardı: Birisi yıkıcı, öteki yapıcı; eski Asya toplumunun tahribi ve Asya'da Batı toplumunun maddî temellerinin atılışı.»[55]

Bu bozuluş süreci şöyle özetlenebilir:

> «Bu küçük tekbiçim toplumsal örgüt şekli, bü-

54) C. II - 34.

55) **First Indian...** p. 33.

yük ölçüde çözülmüş (dür) ve çözülmektedir. Sebebi ne İngiliz vergi sistemindeki şiddet, ne de İngiliz askeridir. Bunun sebebi, İngiliz buharı ve serbest mübadeledir. (Hindistan'da) aile toplulukları kendilerine has yerli sanayii (el tezgâhları) ile tarım (çift sürme) arasındaki birliğe dayanmaktaydılar. Bu onlara kendilerine-yeter bir özellik vermekteydi. İngiliz müdahalesi küçük yarı-barbar, yarı-gayrimedenî toplulukları çözüp iktisadî temellerini yıktı ve doğrusunu söylemek gerekirse, Asya'da ilk defa işitilen toplumsal ihtilâle sebep oldu.»[56]

Öyle gözükmektedir ki, Hindistan üzerinde İngiliz kapitalist sisteminin etkileri bir zorlamanın sonucu değildir. İngiliz üretim güçlerinin Hindistan'a aktarılması ve kapitalist mübadele şekillerinin benimsenmesi kendini-destekler köy ekonomilerinin üretim güçleri ile üretim ilişkilerini, yani Asyaî denilen bu üretim tarzını bozmaya kâfi gelmiştir.

«İngilizler, Hindistan'da hükümdar ve toprak sahibi olarak küçük toplulukları yıkmak için siyasî ve iktisadî güçlerini kullanmakta gecikmediler. İngiliz ticareti bu topluluklar üzerinde ihtilâlci bir tesir yaptı ve mallarının ucuz fiatı (Hintlilerin) eğirme ve dokuma sanayilerini —ki bunlar tarım ve sanayi üretiminin birleştirdiği unsurlar idi— paramparça etti.»[57]

Böylece, Marx'ın tahliline göre, kapitalizmin darbesi altında (dışsal dinamik) Asya üretim tarzının bozulduğu ve yavaş yavaş ortadan kalkmaya mahkûm olduğu anlaşılmaktadır. Bozulma süreci içinde topraklar üzerindeki

56) **Ibid.**, p. 19.
57) C. III - 328.

devlet mülkiyeti yerini özel mülkiyete bırakmaktadır. Asya toplumlarında öncelikle bu yöndeki bir gelişmeyi inceliyen Marx, diğer almaşığı, yani bu toplumların kollektif mülkiyete doğru evrimini de ihmal etmiş değildir. Vera Zassoulitche'e yazdığı ünlü mektupta:

> «Her durumda, tarihî komünün (özel mülkiyete) doğru gelişeceği söylenebilir mi? Kendi yapıcı şekli şu almaşığı da kabul ettirebilir: Kapsadığı özel mülkiyet unsuru kollektif mülkiyet unsuruna baskın çıkabileceği gibi, aksi de olabilir. Her şey içinde bulunan tarihî ortama bağlıdır. İki çözüm de **à priori** mümkündür. Ama bunlardan birinin gerçekleşmesi için gerekli tarihî ortam, öbürü için gerekli şartlardan tamamen farklıdır.»[58]

Özet olarak, Asya üretim tarzının içerdiği tarihî şartlar, sistemin kapitalist üretim tarzına doğru gelişmesini kolaylaştıracağı gibi, sosyalist üretim tarzına doğru evrilmesini de sağlıyabilir. Marx'a göre, her şey, içinde yaşanılan toplumsal ortama bağlıdır.

Genel hatları ile Asya üretim «model» ini bitirmiş oluyoruz. Asyaî denilen bu üretim tarzının diğer kapitalizm-öncesi üretim tarzlarından (meselâ: antik, kölelik ve klâsik feodalite gibi) farklı olduğu apaçıktır. Öyle ise, özellikle, mülkiyet ilişkileri açısından Asya üretim tarzının «başka» olan yanı nedir?

Herhangi bir toplumun üretim tarzının belirlenmesinde kullanılacak kıstas şudur:

> «Toplumun değişik iktisadî şekilleri arasında-

---

58) «Marx'tan V. Zassoulitch'e mektup, 8. Mars. 1881», Zlkreden: M. Godelier, **(op. cit.)** p. 37. Pek önemli olan bu mektubun muhtevası için ayrıca bakınız: K. Marx, **Pre-Capitalist...** «Supplementary Textes». F. Engels, **L'origine...**, Annexes».

ki esas fark, meselâ köle emeğine dayanan bir toplum ile ücret-emeğine dayanan bir toplum arasındaki fark, her durumda artık-emeğin üreticilerden, yani emekçilerden çekip alınış şekline bağlıdır.»[59]

Tabiatiyle, Asya toplumlarının üretim tarzı da aynı kıstasa göre belirlenmelidir. Asya üretim tarzını belirleyen temel kıstas, ürünü yaratan emekçiler ile emekçilerin yarattığı artık-ürünü elde eden devlet arasındaki ilişkilerdir. Bu ilişkiler, ister-istemez, toprak üzerindeki mülkiyet hakkının bir fonksiyonudur.

Asya üretim tarzında mülkiyet ilişkilerinin gerçek mahiyeti nedir?

«Birey gerçekten mülksüzdür. Mülkiyet; yani bireyin üretiminin tabiî şartları ve yeniden-üretimi ile ilişkisi, bireyin inorganik tabiatı değiştirerek kendisine maletmesi, kendi öznelliğini nesnelleştirmesi, belli bir topluluk vasıtasiyle üstün birimin, bireye bir emanetidir.»[60]

Bu sistemde birey mülksüzdür. Bununla birlikte bireyin yeniden-üretimini sağlayan nesnel şartlar yani, toprak, toplumda üstün otorite olan devlet tarafından bireye emanet edilmiştir. Bundan dolayı:

«Birey, emeğin nesnel şatlarını sanki kendisininmiş; sanki bu şartlar aracılığı ile gerçekleşen öznelliğinin inorganik tabiatıymış gibi telâkki eder.»[61]

Yukarıda zikredilen her iki metne göre, Asya üretim tarzına has mülkiyet ilişkilerini belirliyebilmek için, üretim tarzı kavramına yeniden bakmak yerinde olur. Marx ve

---

59) C. I - 27.
60) **Pre-Capitalist...** p. 69.
61) **İbid.**, p. 81.

Engels üretim tarzını şöyle tanımlıyorlar: «Üretim tarzı bireylerin belli bir faaliyet şeklidir... (Bireylerin) ne oldukları, üretimlerine, yani neyi ve nasıl ürettiklerine bağlı olarak ifade edilir.»[62] Bu tanıma göre, üretim tarzı, bireylerin neleri ve nasıl ürettiklerine bağlı olarak sürdürdükleri bir iktisadî faaliyet şeklidir.

Üretim tarzının unsurları nelerdir? İlk unsur şüphesiz, emek ve üretim araçlarının özellikleri ve bunların birleşme şekilleridir.

> «Üretimin toplumsal şekli ne olursa olsun, emekçiler ve üretim araçları daima birer faktördür. Birbirlerinden ayrıldıkları vakit, bu iki faktörün her biri ancak potansiyel olarak vardır. Üretimin yürümesi için bunların birleştirilmesi gerekir. Bu birleşmenin gerçekleştirdiği özgül biçim toplum bünyesinin, farklı iktisadî çağlarını ayırt eder.»[63]

Öyle ise, üretim tarzının ilk unsuru emek ve üretim aracından teşekkül eden, üretim faktörleridir. Asya üretim tarzında bu faktörler, emek ve topraktır. Oysa, emek süreci içinde, üretim araçları hem emeğin aracı, hem de emeğin amacıdır. Çünkü, «sonuçları açısından bütün süreci incelersek, ürün hem emeğin amacı, hem de emeğin aracı olduğundan»[64] emek ile üretim aracını kesinlikle birbirinden ayırmağa imkân yoktur. Asya üretim tarzında emeğin aracı ve amacı topraktır. Bu bakımdan, emeğin nesnel şartları diyebileceğimiz bu unsur, Asyaî mülkiyet ilişkisinde gördüğümüz özellikten dolayı emeğe aittir.

Gerçekten, Asya üretim tarzında birey toprağın mülk-

---

62) **The German Ideology**, Lawrence and Wishart, London. p. 7.

63) C. II - 34.

64) C. I - 181.

sahibi değildir. Fakat, toprağı tasarruf etme hakkı olduğu için emek ile toprak arasındaki birleşmede, kendisinin yeniden-üretimi süreci içinde, üretim aracı olan toprağa; yani emeğin aracı ve amacı olan toprağa, sanki kendisininmiş gibi bakar. Böyle olunca, birey üretiminin nesnel şartlarından ayrılmamıştır.

Asya üretim tarzında toprağı tasarruf eden birey, kölelik üretim tarzının kölesinden farklı olduğu gibi, feodal üretim tarzının (senyör **domaine**'i üzerinde çalışan) serfinden de farklıdır. Köle ve serf, dereceli olarak, üretimin nesnel şartlarına tasarruf edemezler. Üçüncü kişiler için köle ve serf, hem emeğin aracı hem de amacıdır; yani üretim aracının kendisidir. Asya üretim tarzında ise, birey üretim aracı değildir, emek hürdür.

Bununla birlikte, Asya toplumlarında, şu husus asla unutulmamalıdır. «Birey hiçbir zaman mülksahibi olmayıp tasarruf eden olduğundan, topluluğun birliğini temsil edenin kölesidir.»[65] Öyle ise Asya toplumunda köle ve serften farklı olan birey, hür olmakla beraber bir çeşit «genelleşmiş köle»[66] dir. Birey, devlet ve toprak arasındaki ilişkilerde, toprağın tasarruf hakkına sahip olduğundan dolayı hür ise de, toprağın mülkiyetine sahip olamayışından dolayı, genelleşmiş köledir.

Asya üretim tarzında bireyin toprak üzerindeki tasarruf hakkına karşılık, devletin mülkiyet hakkı mutlaktır. Bu bakımdan, bireyin artık-emeği devlete aittir. Devlet yukarıda açıklandığı şekilde elde ettiği artık-ürünü kamu işlerine tahsis etmekle görevlidir. Fakat her şey, devletin benimsediği refah fonksiyonuna bağlıdır. Devlette toplanan artık-ürünün bir kısmı devleti temsil edenlerin yoğaltımına ayrılır. Aşağıdaki şema Asya üretim tarzını **rationel**'ini vermektedir (Şema - II).

---

65) **Pre-Capitalist...** p. 92.

66) **Ibid.**, p. 95.

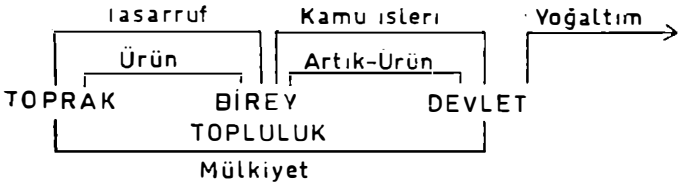

Şema - II

Asya üretim tarzında toprakta özel mülkiyet ortaya çıkmadan, sadece mülkiyet ve tasarruf arasındaki sapmadan dolayı sömürme olayı meydana gelebilir. Fakat bu sömürme, yalnız mülkiyet ilişkilerine dayanan, kişinin kişiyi sömürmesi değildir. Bu üretim tarzında, emekçinin toprak üzerindeki tasarruf hakkı, sömürmenin dolaylı bir sömürme olmasına yolaçar. Böyle olunca sömürme bireysel olmayıp kollektiftir. Ve işte bundan dolayıdır ki, Asya toplumlarında «genelleşmiş kölelikten» sözedilmektedir.

Açıkça gözüktüğü gibi, Asya üretim tarzındaki bir toplum, sınıflı bir toplumdur. «Ödenmiyen artık-emeğin üreticilerinden çekip alındığı iktisadî şekil... metbu ile tabî arasındaki ilişkileri tâyin eder.»[67] Bundan dolayı, Asya toplumlarında sınıflar devleti temsil eden metbu ve üreticileri temsil eden tabî olmak üzere ikiye ayrılır. Bu toplumsal ilişkiler üzerine,

> «iktisadî topluluğun bütün yapısı ve aynı zamanda siyasî şekli oturur.
>
> Üreticiler ile üretim şartlarının sahipleri arasındaki ilişkiler ... toplumsal bünyenin temelini verip, hükümdarlık ve tabiyet ilişkileri-

67) C. III - 772.

nin siyasî şekillerini ve bununla uyuşan kendine has devlet şeklini açıklar.»[68]

Asya üretim tarzı hakkında genellikle söylenebilecek olanlar bu kadar. Bu genel ve soyut modeli tamamen Marx ve Engels'in yazdıklarına sadık kalarak kurmaya çalıştık. Tahlili yaparken ne çağdaş yazarların yorumlarından yararlandık, ne de kendi düşüncelerimizi kattık. Bundan dolayı, kurmaya çalıştığımız Marx'ın Asya üretim modeli, sanıyoruz ki tarafsız bir modeldir.

68) C. III - 772.

II

OSMANLI TOPLUMU

A. I. Ebusuud Efendinin Üsküp ve Selânik tahrir defterlerinin başına koyduğu mukaddimede açıkça belirtildiği gibi, Osmanlı Devletinin Anadolu ve Rumeli bölgelerindeki topraklarının tümüne, «arz-ı memleket derler. Aslı haraciyedir... Arz-ı mirî denilmekte (de) mağruftur. Reayanın mülkü değildir.»[69]

Bu toprakların rakabesi Beytülmale ve (yani) devlete aittir. Osmanlı ülkesinde «sapan girip ziraat yapılan yerler mülk olmaz.»

Abbasî (islâm) yahut Moğol-Türk (islâm-öncesi) geleneğine göre toprak, hükümdarın hassa mülküdür. «Mülk... sultanındır»[70], onu dilediği gibi temellük eder. Osmanlı beyleri bu hakkı, diğer uç beyleri (Karamanoğlu, Eşref-

---

69) Mukaddimeden alınan bu parça ne öşrî, ne de haracî topraklar içindir. Bu son zikredilen topraklar, mukaddimenin XVI. yüzyılda yazıldığından dolayı, Hicaz, Irak gibi, Osmanlı Anavatanı dışında kalan topraklardır. Bu konuda bakınız: Ö. L. Barkan, **Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Malî Esasları,** Burhanettin Matbaası, İstanbul, 1943. s. 299. M. C. Baysun, «Ebusu'ud Efendi» maddesi, **İslâm Ansiklopedisi,** Cilt. 4.

70) Nizamülmülk, **Siyasetname,** Sermet Matbaası, İstanbul. Çev. M. S. Çavdaroğlu, s. 44.

oğlu, Tekeoğlu, Menteşe, Germiyan, Saruhan, Aydınoğlu, Umur Bey, Karasi) gibi, belki Ertuğrul Bey'e Karacadağ'-da verilen malikâne şeklinde, belki de Osman Gaziye Söğüt-Domaniç yöresinde verilen ikta' suretiyle, Anadolu Selçuklu sultanlarından almışlardır.[71] **Orhan hüllide mülkühu!**

Türk saltanat telâkkisine göre hükümdarın hassa mülkü olan toprak, ölünce kendi sülâlesine irsen geçer. Maamafih, hükümdarlığın ailede kime intikal edeceğine dair kesin bir kural yoktur.[72] Varis, oğul, kardeş ya da amca olabilir. Önemli olan, devletle özdeş olan sultanın ölümü ile toprak üzerindeki hakların yine devlet ile özdeş olan yeni varise geçeceğidir.

Osmanlı sultanları yerleşilen ve fethedilen mirî toprakların sağladığı rantı, hattâ şer'î hukuk kaidelerini bile çiğniyerek[73], farklı amaçlara göre ve değişik iktisadî-hukukî şekillerde, hükümdar ailesi mensupları ile devletin dayandığı askerî ve dinî zümrelerin seçkinleri arasında dağıtmışlardır.

Daha Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş sıralarında, devlet henüz bir beylik iken, mirî toprakların köy ve şehirleriyle birlikte hükümdarın oğulları, kardeşleri ve amcaları arasında «üleşildiği» olağandır. Aşık Paşazade ve Neşrî Tarihlerinde bu gibi olayların birçok misali vardır. Mese-

---

71) Solakzade ve Müneccimbaşı'ndan esinlenerek M. Akdağ, Gündüz Alp ve oğlu Ertuğrul'un I. Alâaddin Keykubat tarafından Ankara dolaylarında Karacadağ'da yerleştirildiklerini söylüyor. M. Akdağ, **Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi,** Ankara 1959, s. 121 : İkinci görüş için bakınız: İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1961, Cilt I, s. 19.

72) H. İnalcık, «Osmanlılarda Saltanat Veraset Usulü ve Türk Hâkimiyeti Telâkkisi», **Siyasal Bilgiler Dergisi,** Mart 1959.

73) Ö. L. Barkan, «İslâm - Türk Mülkiyet Hukuku» **Hukuk Fakültesi Mecmuası,** 1941, Cilt 7, Sayı 1.

lâ: «Karacahisar Sancağı kim ona İnönü derler, oğlu Orhan Beye verdi ve Subaşılığını karındaşı Gündüz'e verdi.»[74] Yahut,

> «Rivayet iderler ki Orhan, İznikmid'i oğlı Süleyman Paşaya virmişti. Yinice'ye ve Göynük'e ve Mıdırnı'ya havale itmişti. İznik alınacak, Bursa'yı oğlı Murat Gazi'ye virdi. Adına Beysancağı kodı... Ve Karacahisarı ammusı oğlu Gündüz'e virdi.»[75]

Öyle gözükmektedir ki, Osmanlı topraklarındaki tımar gelirinin hükümdar ailesi arasında payedilme keyfiyetini H. İnalcık doğrudan doğruya eski Oğuz-Türk ülüş müessesesine bağlamaktadır. Ona göre, «Osmanlılarda ülüş sisteminin belli başlı hususiyetleri ile yaşadığına şüphe yoktur.»[76]

Kanaatimizce, böyle bir yargıya varabilmek için, göçebe Oğuz-Türk boylarının iktisadî sistemi ile Osmanlı Devletinin iktisadî sistemi arasındaki benzerliği göstermek gerekir. Aşağıdaki dip-notda belirteceğimiz gibi, ülüş müessesesi ancak ilkel üretim tarzının hâkim olduğu topluluklarda ortaya çıkabilir. Oysa, F. Köprülü, Ö. L. Barkan, H. İnalcık ve M. Akdağ gibi tarihçilerin araştırmalarına göre, Osmanlı uçbeyliğinin iktisadî bünyesini göçebe topluluk seviyesine indirmek tarihî gerçeklerle uyuşmamaktadır. Aksi, Osmanlı Devletinin kuruluşunu, meselâ, H. A. Gibbons'un[77] yaptığı gibi ilkel göçebe ve savaşçı bir kabilenin "inanılmaz başarılarına" dayanan bir teoriyi benim-

---

74) Aşık Paşaoğlu Aşıkî, «Tevarih-i Al-i Osman», **Osmanlı Tarihleri,** Türkiye Yayınevi, İstanbul. Hazırlıyan: N. Adsız. Bab. 16.

75) Neşrî, **Kitab-ı Cihan Nüma,** Türkiye Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1949. Hazırlıyanlar: F. R. Onat ve M. A. Köymen. Cilt 1, s. 163.

76) «Osmanlılarda Saltanat...» s. 85.

77) **The Foundation of The Ottoman Empire,** Oxford, 1916.

semek olur. Bundan dolayı, Osmanlılarda mirî toprakların getirdiği rantın hükümdar ailesi arasında payedilme meselesi, daha az gelişmiş başka bir üretim tarzına ait olması lâzım gelen, ülüş meselesi ile bağdaşamaz. Osmanlı toplumunda ortaya fiilen çıkan üleşme, herhalde, yeni iktisadî şartların bir yansımasıdır ki, içereği tamamen değişiktir. Nitekim, H. İnalcık'ın da bizzat işaret ettiği gibi, Osmanlı topraklarının ülüş ile bölüşülmesi pek de ömürlü olmamıştır.

> «I. Mehmet devrinde, Osman Gazi'ye ait rivayetlerde gördüğümüz gibi, amcaların ve kardeşlerin yurtluk almaları usulü artık tamamiyle terkedilmiş bulunuyordu. Sancağa yalnız hükümdarın oğulları gönderiliyordu. Ve bu şehzadenin yanına giden lâlalar hakikatte o bölgede idareyi ellerinde tutmakta idiler. Bu lâlalar... ekseriyetle sultanın sarayından çıkmış **kullardır.**»[78]

Öyle ise, Osmanlı iktisadî sisteminde ülüş[79] fiilen

---

78) «Osmanlılarda Saltanat...», s. 90. siyah benimdir.

79) Kanaatimizce Abdülkadir İnal'ın Oğuz Türklerinde işaret ettiği **orun** ve **ülüş müessesesi** («Orun ve Ülüş Meselesi» **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası,** 1931, Cilt 1) yine Oğuz boylarında tesadüf edilen **yağma** müessesesi **(Dede Korkut Kitabı,** Türk Kültür Araştırma Enstitüsü Ankara 1944, Seri 4, Sayı 42, Sayfa 116. Hazırlıyan M. Ergin) ile yakından ilgilidir. Şöyle ki: İlkel topluluklarda ürün ancak kullanma-değeri üretmek için üretilir. Bu topluluklarda mübadele-değeri için meta üretimi söz konusu olamaz. İşbölümü sonucu üretilen ürün, mübadele edilmeyip sadece paylaşılır. Bu paylaşma şekillerinden biri olan yağma (değiş-tokuş, sessiz trampa, armağan gibi) ya da **potlatch** denilen halde, her kabile kendi göreneklerine göre, bir usul (meselâ; Oğuzlarda toy ve aş şölenleri, orun gibi) uyarınca üretilen malları diğer kabileler ile birlikte sonuna kadar paylaşır. Biriktirilen servet tören görüntüsü altında, her kabilenin bireyleri tarafından yoğaltılır. Bu zorunluluktan dolayı yağma devamlı bir

ortadan kaldırılmış, sancaklara gönderilen şehzadelerin sadece tımarlar üzerinde hakkı bırakılmış ve asıl önemli olanı, idare lâlalara, yani geniş anlamı ile kapıkullarına tevdi edilmiştir.

Osmanlılar kuruluş sırasında ve onu izliyen yıllarda, Anadolu Selçuklu toplumundan aldıkları ikta' sistemini devam ettirmişlerdir.[80] Türkçe deyimi ile dirlik denilen ikta'ların, özellikle askerî ikta'lar olarak kullanılışı, Osmanlı İmparatorluğunda yaygın bir müessese olan sipahi tımarının ortaya çıkışına sebep olmuştur. İlk tımarlar hakkında Aşık Paşazade Tarihinde geniş bilgi vardır. Meselâ, Osman Gazi «Yer Hisar'ı Hasan Alp'e verdi. Bu dahi yarar yoldaş idi... İnegöl'i Durkut Alp'e verdi... Kayın Atası Ede Balı'ya Bilecik hasılın tımar verdi.»[81] Yahut Osman Gazi devrinde Trakya tımarları için: «Yakup Ece'ye ol vilâyeti tımar verdiler... Gazi Fazıl'a bile verdiler.»[82]

---

iktisadî müessesedir. Böyle olunca, kabileler zenginlik itibariyle birbirlerinden az-çok farklı olsalar bile, iktisaden birbirlerine muhtaçtırlar. Birbirleriyle arabağıntılı olarak yaşarlar. Eğer kabileler topluluğu Oğuzlarda olduğu gibi belli bir hükümdar ailesine (akbudun) tâbi ise, bu topluluklarda hâkimiyetin aile mensupları arasında dağıtılması yukarıdaki tahlilin bir vargısıdır. Malların yağma yolu ile iktisadî paylaşılması, iktidarın ülüş yolu ile siyasî paylaşılmasına yolaçar. Zikredilen bu son nokta, genel bir tahlil çerçevesi içinde, Oğuzlarda neden istikrarlı bir devletin kurulamadığını da açıklıyabilir, kanaatindeyiz.

Yağma müessesesi ile feodal üretim tarzının birlikte barınamıyacağı aşikârdır. Maamafih, bazan her ikisinin birlikte, belirli bir tarihî döneme ait, belirli bir iktisadî-içtimaî bünye için kullanıldığına şahit olmaktayız. Meselâ: F. Sümer, **Oğuzlar,** Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1967, s. 384 - 5.

80) F. Köprülü, «Bizans'ın Osmanlı Müesseselerine Tesiri» **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, 1931, Cilt 1.

81) **Op. cit.** Bab. 16.

82) **İbid.,** Bab. 41.

Öyle gözükmektedir ki, Osman Gazi ve Orhan Gazi devirlerinde Osmanlı Beyleri fethedilen toprakları kendi silâh arkadaşları ve yoldaşları ve akrabaları, ki bunlardan biri ahî şeyhi olan Ede Balı gibi ülemadan biridir, aralarında tımar üleştirmekte idiler. Maamafih, daha sonraları, Osmanlı Beyliği büyüyüp sultanlık halini almaya başlayınca tımarın başka amaçlarla da kullanıldığına şahit oluyoruz. Meselâ, Murat Hüdavendigâr, Hamitoğlu'ndan Akseki-Isparta yöresini satınaldığı vakit, «mevahisin dahi kendi beratiyle tımar verdi.»[83] Yani, I. Murat satınalınan yerlerdeki eski tımar sahiplerinin haklarını kaldırmadan, bunları yenilemekle yetinmiş idi. Bu usul, Yıldırım Beyazıt'ın Aydınoğlu ve Menteşe beyliklerinin zaptı sırasında da uygulanmış, tımarlı tımarında kalmak üzere bunların beratları yenilenmiş idi. Karaman beyliğinin zaptından sonra meselâ, Turgutlardan Yapalı kabilesi başkanı Yapa Bey'e verilen tımarlar da bu kabil tımarlardandır.[84]

Tımarın başka bir amaçla dağıtıldığını (ya da kaldırıldığını) Çelebiler devrinde görüyoruz. Bunlar, Çelebi Mehmet'in Sivas'ta etrafına topladığı asker ve ülemaya vaad ettiği yarım tımarlardır ki malikâne-divanî adı altında alınır.[85] Bilindiği gibi Musa Çelebi Edirne'de Osmanlı tahtına oturmuş iken, Şeyh Bedreddin onun kadıaskeri idi. Mehmet Çelebi, bir yandan, taht uğruna Musa Çelebi ile mücadele ederken, daha sonraları, **Varidat** yazarına karşı ideolojik mücadele yapmak zorunda kalmıştır. Bu ikili mücadeleyi kazanmak için etrafındakilere Trakya'da yarım tımarlar vaadetmiş ve sonunda mücadeleyi kazanarak

---

83) **Ibid.**, Bab. 53.

84) H. İnalcık, «Ottoman Methods of Conquest», **Stvdia Islamica**, 1954, p. 178, **Extrait.**

85) Ö. L. Barkan, «Malikâne-Divanî Sistemi», **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, 1939, Cilt 2.

Osmanlı tahtına oturmuştur. Böylece, özellikle Rumeli'de malikâne-divanî sistemi fevkalâde yayılmış, Karaburun'da ise Şeyh Bedreddin taraftarlarına ait tımarlar sahiplerinin elinden alınmıştır.

. İlk yaklaşım olarak, yukarıda sayılan üç ayrı hale dayanarak, Osmanlı topraklarının neden ve kimlere tımar verildiğini özetliyebiliriz: i) Tımarlar sultanın beratı ile devleti idare eden kimselere verilmiştir; ii) Tımarlar fethedilen topraklardaki eski tımar sahiplerine onları da devlete katmak için verilmiştir; iii) Tımarlar taht kavgalarında şehzadeleri tutan devlet ricalini mükâfatlandırmak için verilmiştir.

Osmanlı toplumunda yaygın olan sipahi tımarlarının karmaşık bir şeklî yapısı vardır.[86] Tımarlar büyüklüklerine göre has, zeamet ve tımar olarak üçe ayrıldığı gibi, her biri kılıç ve terakki gibi iki ayrı kısımdan müteşekkil olabilir. Tımarlar ayrıca, veriliş şekillerine göre teskereli ya da teskeresiz olabilir. Bundan başka, yurtluk ve ocaklık adları altında, mevzi bir askerî ihtiyacı karşılamak üzere verilmiş tımarlar da vardır. Bütün bu şeklî ayrıntılara rağmen, her tımarda müşterek olan taraf —ki padişah hasları bunun dışında kalır— tımar sahibinin, reayadan toprak rantı mukabili topladığı vergilere karşılık, devlete hiçbir şey ödemeden askerî bir hizmeti ifa etmeğe mecbur oluşudur. Tımar sahibi, kendi tımar bölgesine göre teferruatlı bir şekilde tesbit edilen bir miktar cebeli askeri seferde sultanın emrine vermekle yükümlüdür. Sipahi tımarından toplanan bu asker, seferde asıl Osmanlı ordusunu temsil etmekteydi. Meselâ, II. Murat zamanında Anadolu'yu ziyaret eden B. de la Broquiere'ye göre[87] Ana-

86) M. Sertoğlu, «Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri», VI.. **Türk Tarih Kongresi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1967.

87) Zikreden: F. Köprülü, **Osmanlı Devletinin...**, s. 235.

dolu beylerbeyinin emri altında, sipahi tımarına mensup yirmibin asker vardı.

Sipahi tımarları cesamet bakımından büyük farklar gösterirse de mahiyet itibariyle aynıdır. Tımar sahibi vergi toplar, karşılığında devlete asker verir. Bundan dolayı, «sipahi... gibi imparatorluk **memurları** ile köylü arasında, toprak işçiliğinin organizasyonu bakımından iktisadî bir tabiyet mevzuubahis değildir.»[88] Bu husus, malikâne-divanî sisteminde de mevcuttur. Toprağı iki baştan tasarruf, yarım tımarın mahiyetini değiştirmez. Mülksahipleri,

> «Mülkiyeti kendilerine ait bulunan bu toprakların hukukî tasarrufiyesine sahip bulunmadıkları gibi, bu toprakları köylüye istedikleri şartlarla kiralamak hususunda da serbest gözükmemektedirler.»[89]

O halde, Osmanlı İmparatorluğunda uygulanan tımar sistemi, dirlik sahibinin toprağın mülksahibi gibi mütalâa edilmesine müsait değildir. Bu durum malikâne-divanî sistemi için de aynıdır. Tımar sahibi mülksahibi olmadığı gibi, toprakları tasarruf etme hakkına da sahip değildir. Kendilerine ait olan hassa çiftliklerinin kuruluş yıllarında oldukça geniş olduğu zannediliyorsa da, Fatih Mehmet devrine doğru, bu hassa çiftliklerinin gittikçe küçüldüğü bir gerçektir.

Osmanlı toplumunda toprakların rakabesi kesinlikle devlete aittir. Tımar sahibi ancak devletin bir memuru, bir temsilcisidir. Devlet adına topraktan yaratılan rant üzerinden vergi toplar ve devlet adına asker cemeder. Tımar sahibi verilmiş bir bölgede, devlet otoritesinin yerine kaim olan bir asker-memurdur.

---

88) Ö. L. Barkan, «Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri», **İktisat Fakültesi Mecmuası**, 1944, Cilt 1, sayı 4, s. 444. siyah benimdir.

89) Ö. L. Barkan, «Malikâne-Divanî...», s. 123.

Tımar sahibinin toprak üzerinde hiçbir hakka sahip olmadığı tımarların veraseti hususunda da açıktır. Genel kural olarak, tımar hakkı babadan oğula intikal etmez.

> «Osmanlı İmparatorluğunda askerî dirlikler, genellikle irsî değildir. Babalarının ölümünden sonra tımar sahibinin bir veya iki oğlu, daha az önemli bir dirliğe talip olabilirler ve sultana hizmet etmek kaydiyle arazilerini genişletmek imkânına sahip olabilirler. Türlü sebeplerden ötürü dirlik sahiplerinin değiştirilmeleri vuku bulmuştur ki, işin sonunda, dirlik sahipleri ne arazileri üzerinde yerleşebilmek, ne de mevziî bir hanedanlık kurabilmek için vakit bulmuşlardır.»[90]

Şu halde, Osmanlı toplumunda; i) Tımar sahibi ne toprağın mülkiyetine, ne de tasarruf hakkına sahiptir; ii) Tımar ve verasetle geçmez. Osmanlı Devletinin toprakları üzerinde mutlak bir hakka sahip olan sultan tımar verip almakta tamamen serbesttir.

Hattâ, tımar sahiplerinin malî muhtariyetc malik oldukları bile söylenemez.

> «İdarî ve inzibatî bakımlardan daha büyük selâhiyetleri icabettiren vergileri toplamak için sipahi tımarına Sancak Beyinin yahut Padişahın adamları müdahale etmektedirler. Bu suretle sipahi tımarlarından büyük bir kısmı malî bakımdan müstakil ve harice karşı tamamen kapalı bir bütün, bir muafiyet sahası olarak sahiplerine ait bulunmaktan çok uzaktır.»[91]

---

90) Ö. L. Barkan, «Les particularités du system financier ottoman et son évolution du XV au XVII siécle», **L'impôt dans le cadre de la Ville et de l'Etat,** Collection Histoire. 1966 **extrait.**

91) Ö. L. Barkan, «Osmanlı İmparatorluğunun Bütçelerine Ait Notlar», **İktisat Fakültesi Mecmuası,** 1953, Cilt 15, Sayı 1 - 4.

Böyle olunca, Osmanlı İmparatorluğunda gayet yaygın olan tımar müessesesinin mevcudiyetine bakıp, bilimsel bir metot ile araştırılmadan, Osmanlı sipahi tımarlarını Avrupa Orta-Çağ senyörlerine benzetip, bundan esinlenerek Osmanlı iktisadî sistemine klâsik feodalite damgası vurmak hatalıdır.[92] Yalınkat görüşlere sahip olan bazı Avrupalı yazarların aksine, bu gerçeği sezen hemen-hemen bütün çağdaş Türk tarihçileri Türk toplumu için feodal üretim tarzını hiçbir zaman bir ipotez olarak kabul etmemişlerdir.[93] Bu husus Ö. L. Barkan'da açıktır.

> «Osmanlı İmparatorluğunda sahib-i arz ve sahib-i raiyet sıfatıyle köylünün karşısına çıkan kimselerin tam mânasiyle ne arzın, ne de raiyetin sahibi olmadıkları, ancak son derece teşkilâtlı ve merkeziyetçi bir devletin memuru sıfatıyla haiz bulundukları muhakkaktır. **İmparatorluğun her taraftan temin ettiği idare adamı ve asker tipi olan tımarlı sipahi ne bir derebeyi, ne de yerli toprak asaletini temsil eden bir toprak zengini değildir.**» [94]

Aynı şekilde, H. İnalcık son çalışmalarında, XVII. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı İmparatorluğunun iktisadî sisteminin adını koymadan, zımnen başka bir sistem

---

92) Meselâ H. Gibb - H. Bowen, **Islamic Society and the West,** Oxford University Press, London, 1950.

93) M. Akdağ'a göre:

> «Zaten bazı oriantalistler tımar sahibine de sahib-i arz denmenin yanlış yerleşmiş bir deyim olduğunu anlayamadıkları için, Türk tımar rejimini bir çeşit feodalizm sistemi sanmışlardır.»

«Osmanlı Devrinde Esas Düzen», **Tarih Araştırmaları Dergisi,** Cilt 3, Sayı 4 - 5, 1965.

94) Ö. L. Barkan, «Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi Sınıflarının Hukukî Statüsü», **Ülkü,** Sayı 53, s. 151. siyah benimdir.

olarak nitelendirmektedir.[95] Zaten, daha önce de belirtilmiş olduğu gibi:

> «Bütün tımarlar doğrudan doğruya sultan tarafından verildiğinden, bu beylerin özel orduları ile feodal senyörler haline gelmeleri önlenir. Diğer taraftan, sultan büyük bir kul gurubuna malik olduğundan beylerin gücünü daima tahkik edebilir.»[96]

Osmanlı toplumunda mülkiyet ilişkileri açısından sipahinin yerini tespit ettikten sonra, şimdi ülemanın durumunu tâyin etmeğe çalışalım.

Aşık Paşazade Osmanlı Beyliğinin kuruluşunda, «Devlet»i ayakta tutan dört örgütten bahsediyor: «Biri Gaziyân-ı Rum, Biri Ahîyân-ı Rum. Ve biri Abdâlân-ı Rum. Ve biri Bacıyân-ı Rum.»[97]

Bunlardan Gaziyân-ı Rum ya da kısaca Gaziler denilen örgütün Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşunda oynadığı rol bilinmektedir. Hattâ P. Wittek kendi «kuruluş teorisini»[98] bu örgüte bağlamış ve uçlarda örgütlenmiş gazilerin gaza ve talân faaliyetlerini Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu için yeterli bir şart olarak göstermiştir.

Gazilik, fütüvvet[99] dolayısiyle Ahîyân-ı Rum, yani ahiliğe de bağlanmaktadır ki, bu sonuncusu muhakkak değilse bile, esnaf örgütlerine mensup olanların kaçınılmaz

---

95) «The Nature of Traditionel Society», **Political Modernization of Japan and Turkey,** Princeton University Press, 1964. Edited by: R. E. Word and D. A. Rustow, p. 42 - 7.

96) H. İnalcık, «Ottoman Methods...», p. 122.

97) **Op. cit.** s. 207.

98) **Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu,** Şirketi Mürettibiye Basımevi, İstanbul 1947. Çev. F. Arık.

99) Fütüvvet konusunda geniş bilgi için bakınız: A. Gölpınarlı, «İslâm ve Türk İllerinde Fütüvvet Teşkilâtı ve Kaynakları», **İktisat Fakültesi Mecmuası,** 1949, Cilt II, Sayı 1 - 4.

bir sıfatıdır. Bundan dolayı, gazilik ile ahiliği içiçe geçmiş, askerî-mistik bir örgüt olarak kabul edebiliriz. Ayrıca, ahiliğin esnaf örgütlerince benimsenmiş oluşu buna bir de şehirli vasfı vermektedir. Fakat bunların köylerde alpler ile temas kurdukları da muhakkaktır.[100]

Abdalân-ı Rum ise, her iki örgütten kırsal bünyesinden dolayı ayrılır. Örgüt daha ziyade göçebe Türkmen kabileler arasında **hétérodox** tarikatları temsil etmekte olup,[101] yerine göre babalar, Horasan erenleri, abdallar, torlaklar ve ışıklar gibi çeşitli adlarla anılmaktadırlar. Kuruluş sırasında göçebe Türkmen kabilelerinin beyliğe asker temin eden devamlı bir kaynak olduğu gözönüne getirilirse, türlü adlar altındaki bu dervişlerin, tarikat mensubu sıfatları yanında bir de askerî sıfatları olduğu anlaşılır. Zaten, «tahta kılıçlı» dervişler imgesi oldukça anlamlıdır.

Bacıyân-ı Rum hakkında ise hemen hemen hiç bir bilgimiz yok. Sadece, bunların diğer uç örgütleri ile aynı paralelde olan kadın örgütleri olduğunu tahmin edebiliriz.

Öyle anlaşılmaktadır ki, Osmanlı Beyliğinin kuruluş devrinde gerek şehirlerdeki (ahiler), gerek kırlardaki (babailer) şeyh ve dervişlerin büyük rolleri olmuştur. F. Köprülü'nün iddialarına dayanarak yapılan bu tasnif, Aşık Paşazade tarafından da doğrulanıyor. Fakat, onda bu tasnif, «ülema» ve «fukara» şeklindedir.[102] Meselâ ülemadan Dursun Fakih, Davut-i Kayserî, Tacettin-i Kürdî, fukaradan ise, Baba İlyas, Koçum Seydi, Ede Balı (?), Geyikli Baba, Ahî Evren gibi...

Soru : Osmanlı toplumunun kuruluş yıllarında şeyh ve derviş taifesinin, mülkiyet ilişkileri açısından, durum-

100) F. Köprülü, **Osmanlı Devletinin...**, s. 90.
101) **İbid.**, s. 94.
102) **Op. cit.**, Bab. 158.

ları nedir?

Kuruluş yıllarında Osmanlı beylerinin bu şeyh ve derviş taifesine (ahî ya da babaî), gördükleri hizmetlere karşılık olmak üzere, toprak rantı devrettiklerini, toprak bağışladıklarını biliyoruz. Giderek İlyas müridî Geyikli Baba hakkında:

> «Sonra Orhan dahi o dervişün mekânına varub eytdi. Bu İnegöl'ün yöresi dede senün olsun, didi. Derviş eytdi: Ey Han bu mülkı ve malı Hüda ehline verür. Biz bunların ehli değilüz; mülkı Hüda sizün gibü padişahlara virür didi. Orhan Gazi ibram idüp eytdi: Derviş sözimi kabul eyle didi. Derviş eytdi: Padişahım senin sözün sınmasın, şol karşıda turan tepecükten beri yirceğüz dervişlerin havlısı olsun, didi. Orhan Gazi kabul edüp, dervişün yine duasını alıp gitti.»[103]

Bu misalleri daha da arttırmak mümkündür. Bilinen Osman Gazi ve Orhan Gazi zamanlarında ve daha sonraları, şeyh ve dervişlere mütemadiyen toprak dağıtıldığıdır. Ayrıca, bu şeyh ve derviş taifesinin bir hayli zengin olduğu da söylenmektedir. Meselâ, Ede Balı'nın «dünyesi ve nimeti, davarı çoğ»[104] idi.

Osmanlı toplumunda şeyh ve dervişlerin mülkiyet ilişkileri hakkında asıl kaynağımız, Ö. L. Barkan'ın yapmış olduğu önemli araştırmadır.[105] Osmanlı Devletinin **Arazi Tahrir Defterleri**'ndeki kayıtların incelenmesinden çıkan sonuçlara göre, Osmanlı sultanları yaptıkları hizmetlere karşılık şeyh ve dervişleri daima mükâfatlandırmışlardır.

---

103) Neşrî, **Op. cit.**, s. 171.

104) Aşık Paşazade, **Op. cit.**, Bab. 4.

105) «Osmanlı İmparatorluğunda bir Iskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler», **Vakıflar Dergisi**, 1942, Sayı 2.

Bu mükâfatlandırma «birtakım arazinin mülkiyet veya sade toprağın temin ettiği menafinin»[106], yani toprak rantının kurulan zaviyelere terki şeklinde olmuştur. Mirî arazinin, toprak, zaviye ve köy olarak tarikat şeyhlerine geçirilişi çoklukla ikta-istiğlâl yoluyla yapılmakta ve karşımıza, bazan hayrî, bazan da aile vakıfları olarak çıkmaktadır. Bu vakıfların bazan öşürü alınmakta, fakat bazan öşürü bile zaviyeye terkedilmektedir.

Ö. L. Barkan'ın araştırmasında bu çeşit zaviye-vakıfların sayısı oldukça kabarıktır. İşin asıl ilginç yanı, araştırmada zikredilen, Aydın dolaylarında Umur Paşa ve Bursa'da Şeyh Akbıyık'a ait, tarımla uğraşan zaviye-çiftliklerdeki ortakçı kulların mevcudiyetidir. Öyle gözükmektedir ki hele evlâtlık vakıf niteliğini kazandıkları takdirde, şeyh ve dervişlere ikta' edilen topraklar (meselâ, Gelibolu'da Ahî Musa, Malkara'da Yeğan Reis gibi), mevattan olsalar bile, bunlar mirî toprak sisteminden bir hayli sapmalar meydana getirmektedir. Bununla birlikte, şeyh ve derviş zümresine temlik edilen toprakların genişliği, Osmanlı toplumunda mirî toprak esasına dayanan **hâkim mülkiyet ilişkilerini** değiştirecek çapta değildir.

Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş yıllarında, genellikle vakıf yoluyla mülksahibi olmaya başlıyan şeyh ve dervişlerin I. Beyazıt devrinden itibaren şehirlerde ülema zümresi olarak anılmaya başladıklarını görüyoruz. Ülema zümresinin devlet içindeki fevkalâde iktidarı meselâ, Yıldırım Beyazıt'ın kızını Emir Buharî'ye vermesi ile anlaşılır. Ayrıca, mutasavvıflardan Molla Fenarî'nin devlet kademeleri arasındaki önemli yeri de unutulmamalıdır.

Mülkiyet ilişkileri açısından, ülema seçkinlerinin durumu şeyh ve dervişlerinkinden mahiyet itibariyle farklı değildir. Fakat, toplumdaki fevkalâde nüfuzları onlara,

106) **Ibid.**, s. 280.

devletin himayesi altında, geniş bir iktisadî güç kazanmalarını sağlamıştır. Hattâ,

> «bu ülema Osmanlı hükümdarlarının yanına geldikleri zaman dünyayı her türlü düzenbazlıklar ile doldurdular. Evvelleri hesap ve arazi defterleri bilinmiyordu. Bunlar gelince hesap ve arazi defterleri yaptılar. Para yığmak ve hazine vücuda getirmek âdetinin başı da onlardır.»[107]

Osmanlı toplumunda, mülkiyet açısından rüçhanlı olan zümreler sadece ülema içindeki seçkinler değildir. Askerî zümrenin de rakabesi devlete ait topraklar üzerinde malikâne ve vakıflar tesis ettiklerini biliyoruz. Özellikle, akıncı beylerinin Trakya'da sahip oldukları malikâneler çok geniştir. Meselâ Mihaloğlu Ali Beye **mefruz-ul-kalem** ve **maktu-ul-kıdem** temlik edilen topraklar bu cümledendir.

Bununla birlikte, gerek ülemaya, gerek askerî zevata temlik yoluyla geçirilen bu toprakların XIV. ve XV. yüzyıllarda ne derece yaygın bir mülkiyet şekli olduğunu bilmiyoruz. Bilinen tek şey, bu mülkiyet şeklinin, sonraları gelişen aile vakıfları hariç, Osmanlı mülkiyet ilişkileri içinde bir istisna olduğu ve hiç bir zaman hâkim mülkiyet şekli halini almadığıdır.

Yukarıdaki tahlil sonuçlarını özetlersek: Osmanlı toplumunda toprakların rakabesi devlete aittir. Sipahi tımarlarının mevcudiyeti mirî toprak rejimini hiçbir şekilde aksatmaz. Bilâkis, sipahi tımarı tipi dirlik mirî arazi rejiminin mevcudiyetini icabettirir. Genellikle vakıf şeklinde kalıplanmış olan zaviye mülkiyeti ile asker ve ülema züm-

---

107) Zikreden : P. Wittek, «Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına», yayımlanmamış araştırma. Çev. H. İnalcık, s. 5. Ayrıca, **Belleten,** Sayı 27.

relerinin malikâneleri ise, hem istisnaî bir mülkiyet şeklidir, hem de devletin devamlı deneti altındadır. Bu bakımdan, Osmanlı toplumunda hâkim mülkiyet şekli mirî toprak rejimidir.

2. Böyle olunca, Osmanlı toplumunda toprağın, yani üretim aracının mülksahibi olan hâkim sınıf devlet olmaktadır. Soyut bir kavram olan devletin kendiliğinden bir «sınıf» olamıyacağı açıktır. Devlet ancak, verilmiş mülkiyet ilişkilerinden ve dolayısiyle devlet tarafından ele geçirilen toprak rantından yararlanan zümreler tarafından temsil edildiği sürece, bir sınıf niteliği kazanır. Osmanlı toplumunda devleti temsil eden bu zümreler sırasiyle üçlüdür: Saray (sultan), asker ve ülema. Yahut başka bir deyişle, mirî toprak rejiminin yarattığı mülkiyet ilişkileri içinde devleti temsil eden saray, asker (seyfiye) ve ülema (ilmiye), hâkim sınıf olmaktadır.

Fakat, hâkim sınıfı temsil eden asker ve ülema zümrelerinin topraktan yaratılan rant gelirinden eşitçe istifade ettikleri söylenemez. Has ve zeamet gibi dirlik gelirlerine sahip beylerbeyi, sancakbeyi gibi askerî kişilerin yıllık gelirlerinin fevkalâde yüksek olduğunu biliyoruz. Meselâ, Ayaz Paşa'nın haslarından elde ettiği yıllık gelir 487,309 akça, Kasım Paşa'nın 432,990 akça gibi...[108] Bu yüksek has ve zeamet gelirlerine karşılık bazı tımar gelirlerinin fevkalâde düşük olması hayret vericidir. Bu gelirler, yılda ortalama olarak ikibin ile dörtbin akça arasında değişmektedir (ikibinin altında da olabilir). Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğunda ülema sınıfına dahil olan herkese tımar şeklinde toprak geliri verilmezdi. Aslen, ülema

108) M. T. Gökbilgin, **XV - XVI. asırlarda Edirne ve Paşa Livası : Vakıflar-Mülkler-Mukataalar,** İstanbul, Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1952, s. 75.

zümresinin gelirini maaşları ve mahkeme harçları teşkil etmekteydi. Fakat bu durum, bazı ülema seçkinlerinin devlet ricalî arasında yeralmasına ve büyük mülkler-vakıf yoluyla olsa bile-edinmelerine engel olmamıştır.

Osmanlı mülkiyet ilişkilerinden sapmalar, devletin ileri-gelenlerine sultan tarafından yapılan arazî temlikleri ve dolayısiyle istisnaî olarak ortaya çıkan ve çoklukla vakıf kisvesine bürünen, özel mülkiyete benzer malikâneler, Osmanlı mülkiyet ilişkilerini temelden değiştirmez. Nihayet bu tür mülkiyet şekillerinin yaratılışı sırf padişahın bir fermanına bağlıdır. Bundan dolayıdır ki, Osmanlı toplumunda arızî olarak ortaya çıkan özel mülkiyet, sistemin iktisadî temellerini sarsamaz.

Osmanlı toplumunda toprak mülkiyetinin devlete ait oluşu ve devletin saray, asker ve ülema gibi hâkim zümreler tarafından temsil edilişi, bu devirlerde hâkim sınıf içindeki iktisadî çatışmaların, çok kere siyasî çatışmalar şeklinde tezahür etmesine sebep olmuştur. Nitekim, II. Murat ve Mustafa Çelebi zamanlarında ortaya çıkan azap-kapıkulu çatışması bunun en bariz örneğidir. M. Akdağ'ın pek haklı olarak belirttiği gibi,

> «Murat ile Mustafa Çelebi'nin saltanat mücadelesinde kapıkulları ile Türkler karşılaşmış bulunuyorlardı ve bu kavga sonunda bir taraftan saltanatın iki şehzadeden hangisine ait olacağı anlaşılırken, diğer taraftan da yüksek mensupların ve devlet idaresinde üstün nüfuzun köle menşeli askere verileceğine mi, yoksa Türk ekabire ve azaplara mı ait olacağı anlaşılacaktır.»[109]

Yukarıda sınıf bileşkenleri açıklanmaya çalışılan Osmanlı Devletinin mahiyeti için şu ipotez ileri sürülebilir:

---

109) **Türkiye'nin İktisadî**..., s. 318 - 19.

Daha Osman Gazi zamanında devletin bey ve ailesi ile silâh arkadaşları ve şeyhler tarafından temsil edildiğini biliyoruz. Osmanlı tarihlerinde Osman Gazi'nin etrafındaki kişilerin adları bile bilinmektedir. Bir kabile başkanı olduğu sanılan Samsa Çavuş ile hıristiyan iken ihtida eden Köse Mihal, ahî şeyhlerinden Ede Balı —ki aynı zamanda Osman Gazi'nin kayınbabasıdır— ile kardeşi Ahî Şemseddin bunlar arasındadır. Hattâ, öyle anlaşılmaktadır ki, bu sonuncu sayılan ahî zümresinin fevkalâde nüfuzundan dolayı, Osman Gazi'nin beyliğe getirilmesinde alınan karar bile onlara danışılmadan alınamamıştır.[110]

Osmanlı toplumunun kuruluş yıllarında devlet, toprağın mirî oluşundan ötürü, değişik toplumsal kökenlerden gelen, alp, gazi, ahî, derviş, Türk, Rum, köylü ve şehirli olan kimseleri bir çatı altında toplayıp, birleştirmeye muktedir olmuştur. Teşekkül eden bu sınıf, rakabesi devlete ait olan topraklar üzerindeki haklardan istifade eden, hâkim bir sınıf niteliği almaya başlamıştır. Bu açıdan bakılınca, Osmanlı İmparatorluğunda toprak mülkiyetine dayanan asil bir sınıfın ortaya çıkması tâ ilk günden beri mümkün olmamıştır. Devlet hiçbir zaman asil bir sınıf tarafından temsil edilmediği gibi, devletin mutlak hâkimi olan Osmanlı hanedanı bile asalete dayanan bir şecereye malik değildir. Osmanlı hanedanının şeceresini Oğuzların en soylu boyu olan Kayı'lara bağlamak, II. Murat'a kadar hiçbir Osmanlı sultanının aklından bile geçmemiştir. Öyleyse, Osmanlılık, aslında asil ve budunsal bir kökeni olmıyan, tamamen iktisadî durum ve zorunluğun yarattığı bir **birliktir.** Toprağın mülkiyeti devlete ait olunca, bunu temsil eden sınıfın irsen değil, fonksiyonel olarak teşekkül etmesi gerekir. Bundan dolayıdır

110) Aşık Paşazade, **Op. cit.,** Bab. 29.

ki, eski vak'a-nüvisler Osmanlılardan bahsederken, onları daima «devlet hizmetinde bulunan ve devlet bütçesinden geçinen hâkim ve müdir sınıf»[111] olarak nitelendirmişlerdir.

Osmanlı Devletini temsil eden hâkim sınıfın bu fonksiyonel niteliği Osman Gazi zamanında belirmeğe başlamıştır. Osman Gazi'nin Bursa'nın kuşatılmasında, kalelerden birine yeğeni Ak Temür'ü (sözde-asil) ötekine kölesi Balabancık'ı (sözde-köle) koyması, Osmanlı beyliğinin fonksiyonel ve anonim mahiyetinin ilk işaretidir.[112] Orhan Gazi ise, kölelikten yetişme Lu'lu Paşa'ya paşalık rütbesi vermekle, vezirlik ünvanını da vermiş oluyordu.[113] Ankara üzerine yürüyen ordunun başına Lu'lu Paşayı getirmekle, Osmanlı İmparatorluğunda kölelerin devlet temsilcisi olarak işbaşına getirilme yolu açılmıştır.

Durum I. Murat zamanında açıkça şekillenmiştir. Kazasker Çandarlı Kara Halil ve Karamanlı Rüstem'in teşvikleri ile savaşta esir edilen hristiyan gençlerinden pençik oğlanları örgütü meydana getirilmiştir. Bunlar başlangıçta, padişah kulu olarak çiftliklerde bulundurulmakta, sonra da acemi ocağında kul olarak yetiştirilmekte idiler. Devletin kulları, ya sultanın has muhafızları olarak kapıkulu askerini meydana getirmekte ya da acemi ocağından geçtikten sonra devlet idaresini ellerine almakta idiler.

Şehzade Mehmet ve II. Murat devirlerinde ihdas edilen devşirme usulü ile kulluk müessesesi daha mükemmel bir şekle sokulmuştur. Bu devirde Rumeli'de fütuhat gevşediğinden[114] esir bulmak güçleşmişti. Devşirme Ka-

111) F. Köprülü, **Osmanlı Devletinin**..., s. 5.

112) Aşık Paşazade, **op. cit.**, Bab. 18.

113) M. Akdağ, **Türkiye'nin İktisadi**..., s. 327.

114) İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapıkulu Ocakları**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1943, s. 13.

nunu ile hür doğan hristiyan ahali arasından delikanlılar devşirilerek devlete kul yaratılmakta idi. A. Toynbee'nin biraz yakışıksız deyimi ile bu kullar, devletin «çoban köpekleri»ni teşkil ediyorlardı.[115]

Gerek pençik oğlanı, gerek devşirme sistemini uygulamakla Osmanlı Devletinin aslî temsilcisi olan sultanın güttüğü maksat bellidir. Osmanlı hanedanının dışında devletin dayandığı zümreler, ülema ve ilmiye zümreleri ile tımar sahipleri ve akıncı beylerin teşkil ettikleri askerî zümrelerdir. Bu zümrelerin kendi aralarındaki müşterek menfaatlerini korumak için birleşecekleri ve hattâ örgütlenecekleri beklenebilir. Ede Balı, Çandarlı ve İvaz Paşa gibi devlet büyükleri ahî örgütüne mensup idiler. Mihaloğulları, Evranosoğulları ve Turahanoğulları gibi akıncı beylerin ise kalabalık akıncı kuvvetleri var idi. Osmanlı Devleti genişledikçe bu zümrelerin kuvvetlenip, nüfuzlarını arttıracakları apaçıktır. Nitekim, Murat'ın cülusundan hemen sonra Ankara ahîlerinin birdenbire başkaldırdıklarını ve akıncı beylerinin Trakya'da büyük araziler edinmiş olduklarını görüyoruz. Osmanlı Devletinin biricikliğine karşı girişilen bu iktisadî güçlenmeyi kırmak, Osmanlı iktisadî sisteminin istikrarlı temellerini bozma eğilimini önlemek için sultanın yeni müttefik kuvvetlere ihtiyacı olmuştur. Bu kuvvetler devlet için yetiştirilen kullardır. I. Murat'ın karşılaştığı bu kritik durumda, aslı köle olan Lala Şahin Paşa'nın Rumeli beylerbeyliğine atandığı unutulmamalıdır.

Dikkat edilirse, teşekkül eden bu kul zümresi fonksiyonel olarak bir iş başaran, devlet gibi anonim nitelikte olan bir zümredir. Köklerinden kopmuş, devlet ile özdeş olmuş bir insan kütlesidir. Bağlı oldukları tek yer padi-

115) «Dünya Tarihinde Osmanlı imparatorluğu», **Yeni Ufuklar**, Haziran 1958, s. 15.

şahın kişiliğinde yansıyan Osmanlı Devletidir. O padişah ki, kendisi de fonksiyonel olarak bir kuldur. Çünkü, «hükümdar ailesi bile... şehzadelerin anaları esir olduğundan kul ailesine katılabilir. Sultanın kendisi de bir esir çocuğudur.»[116]

Kul zümresinin, özellikle Candarlı Halil Paşa'nın Fatih Mehmet tarafından idam ettirilmesinden sonra, devlette ağır basmıya başladığını görüyoruz. Candarlı'nın katlinden sonra,

> «Devlet idaresindeki eski ailelerin nüfuzları bertaraf edilmiş ve padişahın emir ve arzusuna mutlak surette uyan kişiler devletin başına getirilmişlerdir.»[117]

Öyle ise, devletin toprak üzerindeki mülkiyet hakkının bozulmaması, carî olan mirî toprak rejiminin yıkılmaması için devletin aslî temsilcisi olan kul-padişahın, yeni bir idareci-asker-kul zümresi yaratması gerekmiştir. Bunun sonucu olarak, I. Murat'dan itibaren devleti temsil eden ilmiye ve seyfiye zümreleri içine geniş çapta kulların dağıldığını görüyoruz. Zaten aslında, bir fonksiyonu ifa eden, anonim bir varlığa sahip olan hâkim sınıf, kulların girişi ile bu vasıflarını büsbütün sağlamlaştırmış oluyordu.

B.1. Yine Ebusuud Efendinin mukaddimesine müracaat edilince gözükür ki, Osmanlı ülkesinde toprağı işleyen köylü, bu temel üretim aracının mülksahibi değildir. Rakabe-ı arazi Beytülmal-ı müslimin için alıkonulup, «rea-

---

116) A. H. Lyber, **The Government of the Ottoman Empire in the Time of Suleman the Magnificient,** Cambridge 1913, p. 45. Zikreden: A. Toynbee, **A Study of History, Oxford University** Press, London 1945, p. 176.

117) H. İnalcık, «Mehmet II» Maddesi, **İslâm Ansiklopedisi,** Cilt 7, s. 512.

yaya ariyet tariki ile virilüp ziraat ve hıraset idüp ve bağ ve bağçe ve bostan idüp»[118] kullanılmasına cevaz verilmiştir. Fakat bu topraklar hiçbir şekilde «reayanın mülkleri değildir.»[119] Yalnız reaya toprakları ekip biçtiği sürece,

> «tatil etmeyüp vücuh-i merkume üzerine tamir idüp hukuku eda ideler, kimesne dahl ve taarruz eyleyemeyüp fevt oluncaya, deyin nice dileler ise **tasarruf** ideler. Fevt oldukta oğulların kendilerin makamına kaimler olub tavsîl-i mezbur üzerine **tasarruf** ideler.»[120]

Osmanlı toprakları reayanın mülkü değildir. Fakat Osmanlı toprakları üzerinde yaşayan herkesin ekip biçme hakkı vardır. Bu topraklar reayaya devlet tarafından ariyet olarak verilir. Bundan dolayı, reaya toprakların mülksahibi olmamakla birlikte, onu tasarruf etme hakkına sahiptir. Sanki kendisininmiş gibi... Bu hak devletin ileri sürdüğü bazı şartlar yerine getirildiği takdirde mutlaktır. Ve hattâ varislere intikal edebilir. Ne var ki, reaya tarafından işlenilen bu topraklar hiçbir zaman satılamaz, hibe edilemez, vakıf yapılamaz ve vasiyet edilemez.

Reayanın bu iktisadî-hukukî statüsü, hattâ malikâne-divanî sistemi için de geçerlidir. Nitekim, malikâne sahipleri,

> «bu toprakları köylüye istedikleri şartlarla kiralamak hususunda... serbest gözükmemektedirler. Bu hususta herşey örf ve kanunlarla tâyin edilmiş bulunmakta ve toprak sahipleriyle köylü arasındaki münasebetler umumiyetle mirî topraklar üzerindekine benzer bir şekilde,

---

118) Ö. L. Barkan, **Osmanlı İmparatorluğunda**..., s. 299.
119) **İbid.**, s. 299.
120) **İbid.**, s. 299, siyah benimdir.

yani daimî ve irsî bir kiracılık münasebetleri tarzında cereyan etmektedir.»[121]

Öyle ise, Osmanlı toplumundaki mülkiyet ilişkileri konusunda münakaşasız olarak kabul edilmesi gereken husus şudur: Toplumda hâkim ve yaygın mülkiyet şekli mirî toprak rejimidir; toprakların mülksahibi devlettir. Topraklar, «daimî ve irsî kiracılık»[122] şeklinde reayaya ariyet olarak verilmiştir. Topraklar üzerinde mülkiyet hakkı olmıyan reaya, toprakların tasarruf hakkına sahiptir.

Şu halde, Osmanlı mülkiyeti ilişkilerini aşağıdaki şema ile göstermek kabildir (Şema - III).

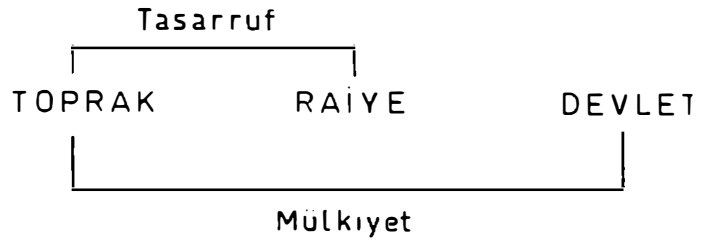

Şema - III

Bu basit tarihî gerçekten ötürü, Osmanlı toplumunda gerek mülkiyet ilişkileri, gerek bu ilişkiler üzerinde kurulan bütün üstyapı müesseseleri ilk bakışta sanıldığından daha çok karmaşıktır.

Osmanlı toplumunda aslî üretim aracı olan toprağın mülkiyeti devlete aittir, dedik. Soyut devlet sultan, ülema ve asker üçlüsünden müteşekkil hâkim bir sınıf tarafından temsil edilmektedir. Toprağın mülkiyetinden yoksun olan üretici sınıf ise reayadır. Öyle ise, reaya tâbi sınıf-

121) Ö. L. Barkan, «Malikâne-divanî...», s. 124.

122) Ö. L. Barkan, «Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihî Esasları», **Ülkü**, Mart 1938, Cilt II, s. 55 - 60.

tır. Bundan dolayı da, **Osmanlı toplumu sınıflı bir toplumdur.**

Nitekim, hoşsohbet Evliya Çelebi'nin aksine, ciddî Koçi Bey risalesinde bu anlamda bir sınıf yapısını belirtmeye çalışmıştır.[123] Risaleden çıkan, Osmanlı toplumunda üç sınıfın mevcudiyetidir: Ulema ve seyfiye ve reaya. Eğer bu tasnif, tahlilimizde kullandığımız metodla yeniden değerlendirilirse, Osmanlı toplumunun açıkça iki sınıfa indirgeneceği gözükecektir.[124]

Kanaatimizce, vardığımız sonuçlar çağdaş Türk tarihçilerinin görüşleri ile de uyuşmaktadır. Meselâ, Ö. L. Barkan'a göre Osmanlı İmparatorluğu «iki esaslı sınıftan ibaret bir devlet telâkkisi veriyordu: i) Harb, emir ve idare eden askerî sınıf; ii) Askerden gayrı olan reaya, halk sürüleri.[125]

Buna benzer bir yorum H. İnalcık'da da vardır:

> «Osmanlı toplumu iki temel sınıfa ayrılmıştır. Askerî denilen ilki, padişahlık fermanı ile sultanın dinî ve icraî kuvvet tevdî ettiği saray, ordu ve memurin mensuplariyle ülemayı içine alır. İkincisi, müslim ve gayri müslim tebayı kavrayan, vergi verip, hiçbir şekilde hükûmette vazife alamayan reayadır.»[126]

Maamafih, yapılan bu sınıf yorumu daha fazla bir açıklamaya muhtaçtır. Çünkü Osmanlı toplumunda mül-

---

123) Her iki Osmanlı yazarının bu konudaki fikirleri için bakınız: Ş. Mardin, **Historical Determinants of Stratification: Social Classes and Class Conciousness,** Ankara, Teksir edilmiş araştırma.

124) **Koçi Bey Risalesi,** Vakit Matbaası, İstanbul 1939. Hazırlayan: A. K. Aksüt.

125) «Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi...» Sayı 49, s. 35.

126) «The Nature of...» p. 44. Ayrıca: «Ottoman Methods...», p. 122.

kiyet cümlesi ile tahlil edilen sınıf ilişkileri, tasarruf altcümlesinden dolayı bazı özellikler gösterir. Eğer gerçekten, Osmanlı toplumunda reayanın toprak üzerinde tasarruf hakkı varsa, raiye-birey üretimin nesnel şartları ile yani, üretimin amacı ve aracı ile birlik halindedir. Raiye-birey, üretimin nesnel şartlarından ayrılmamıştır. Bu bakımdan Osmanlı raiye-bireyi ne köle, hattâ ne de serfdir. Toprağı tasarruf ettiğinden dolayı hür köylüdür. Bu meseleyi fevkalâde bir açıklıkla ifade eden Ö. L. Barkan'a göre,

> «... bizde bilhassa sipahi ve köylünün münasebetlerini Garp Orta Zamanına ait derebeylik tatbikatından alınmış mefhumlara uydurarak, toprağı tasarruf ve temellük edenlerle, toprağı işleyenler arasında şahsî bir tabiyet ve esaret hali olarak kayıt ve itham etmek doğru değildir.»[127]

Osmanlı toplumunda reayanın toprağı tasarruf etme ve kullanma hakkı, onu hür köylü statüsüne sokmaktadır. Nitekim, devletin bir memuru mesabesinde olan sipahinin reaya üzerindeki hakları, onun kişiliği üzerinde bir hakka dayanmayıp toprağı işletmesinin sonucunda, devlete karşı görevli bulunduğu bir mükellefiyetin yerine getirilmesi için kullanılan bir hak olmaktadır.[128] Osmanlı köylüsünün statüsü ne iktisadî, ne de hukukî bakımdan Orta-Çağ serfinin tâbi olduğu şartlara uymaz.[129] Sipahi, raiyenin menkul ve gayri menkul mallarının mirasçısı değildir. Raiyenin oğlu aynı çiftlikte raiye olarak kalmaya

127) «Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi...» Sayı 49, s. 36. Zikredilen parçada tasarruf kelimesinin, herhalde, toprağı işleyenler için kullanılmış olması gerekirdi.

128) **Ibid.**, s. 112.

129) H. İnalcık, **Suret-ı Defter-i Sancak-i Arvanid**, Türk Tarih Kurumu Yayınevi Ankara, 1954, s. 32.

mecbur değildir. Tımar bölgesinde içevlenme sözkonusu olamaz. Hele, Osmanlı toplumunda sipahinin raiyeyi angaryaya koşması kesinlikle yasaklanmıştır. Raiye sipahiye hediye vermekle de yükümlü değildir.

Nitekim, reayanın sipahinin özel işleri için angaryaya koşulması Fatih Mehmet devrinde yılda sadece yedi gün olarak tespit edilmiştir. Bu da ancak reayanın sipahiye vermek zorunda olduğu öşürün karşılığındaki mahsulün, sipahinin samanlığına taşınması dolayısiyledir. Maamafih, reaya bu yedi günlük angarya süresinin üç gününü nakden satınalabilme hakkına sahiptir. Zaten, Kanunî Sultan Süleyman zamanında reayaya koşulan angarya süresinin yılda yedi günden üç güne indirileceğine şahit olacağız. Ayrıca **Kanunname-i Liva-i Divriki**'de gördüğümüz gibi, dirlik sahibi hassa çiftliklerinde reaya çalıştıramaz. Sipahi, «akçaları ile rençber dutup biçtireler raiyeti incültmeyeler.»[130] Yine aynı kanunda, dirlik sahibinin reayadan yağ, odun, kömür, arpa, ot, yem ve hattâ yemek gibi hediyelik şeyleri kabul etmesi yasaklanmıştır.

Bütün bunlara rağmen Osmanlı toplumunda «tımardan müteferrik olan reayayı cemetmek kanundur» kuralı daima yürürlükte kalmıştır.[131] Bu kural ilk bakışta, yuka-

---

130) Ö. L. Barkan, **Osmanlı İmparatorluğunda**..., s. 118.

131) Osmanlı toplumunda bu kanunun her vakit için kesinlikle uygulanmadığını hatırlatalım:

> «... Osmanlı İmparatorluğunda tarımsal nüfusun toprağa bağlılığı kavramını reddetmek lâzımdır. Aslında toprağı terkeden ve bırakan köylünün kadı marifetiyle geri dönmesini sağlıyan hukukî kararlar bir sürü ise de, kanun belirli birkaç yıl geçtikten sonra, «köylünün toprağa» yeniden bağlanmasını tahdit etmiştir. Ayrıca, kanun ve süregelen tatbikat (köylünün) başka bir yerde diğer bir meslek tutmasını ve yerleştiği yerde zanaatkâr ve hattâ çiftçi olarak çalışmasına bile müsaade etmektedir. Tarım üreticisi-

rıda söylediklerimizle çelişkili gibi gelebilir. Bununla birlikte, bu çelişki sadece görünüştedir. Şöyle ki: Osmanlı toplumunda reaya tıpkı Avrupa feodalitesinde olduğu gibi topraktan daha önemli olan bir üretim aracıdır. Bundan dolayı reaya, Osmanlı mülkiyet ilişkilerinin ışığı altında, sömürülen anonim sınıfı teşkil eder. Reaya bir sınıf olarak sömürülme fonksiyonunu yerine getirmekle mükellef (reayanın Arapça sürü demek olduğu unutulmamalıdır) olduğundan tımarı bırakamaz. Fakat öte yandan, toprak ile arasındaki tasarruf ilişkisinden ötürü raiye-birey hürdür. Tımar sahibinin raiye üzerinde kişisel hiçbir hakkı olamaz. İşte Osmanlı insanının asıl çelişkisi buradadır. Toprakla kendisi arasındaki ilişkiden dolayı hür olan insan, devletle ilişkisinde, sömürülen sınıfın bir üyesi olarak sömürülen sürüye dahildir. Böyle olunca, insan sömürmeyi içkin bir olay olarak göremez. Osmanlı insanının **yabancılaşması** buradadır. Bireysel hürlük ve sınıfsal sömürülme Osmanlı insanının aslî karakteridir. Kendisi anonim sömürülürken, bireysel olarak, bu sömürme olayını idrak etmesine imkân yoktur. Sömürme onun için dışkın, yaşanılmayan bir olaydır. Bundan dolayıdır ki, Osmanlı toplumunda sömüren devlet herzaman meşru olmuştur.

Osmanlı insanının bu ikili yapısı; yani, bir yandan hür insanken öte yandan, sömürülen sınıfa dahil oluşu, Osmanlı toplumunda müşahede edilen sınıflar arasındaki seyyalliğin fevkalâde fazla olmasına sebep olmuştur. Os-

---

nin bir alıcı bulması ve ona bu hallerde uygulanan çift bozan akçasını ödeterek toprağı devretmesi yetmektedir.»

N. Todorov, «Sur certains aspects des villes balkaniques au cours des XVe et XVIe siècles», **Actes du XIIe Congres International des Etudes Byzantines,** Beograd 1964, Tome II. **extrait.** p. 230.

manlı toplumunda devlet ve reaya, her ikisi birlikte, anonim bir niteliğe sahip olduğundan, Osmanlı insanı sömürülen sınıf içinde köylü, hür köylü olarak da efendidir. Birinci niteliği, yani «genelleşmiş raiyet» oluşu, onu kendi sınıfı içinde kalmaya zorlarken, ikinci niteliği, yani bireysel hür-raiye oluşu sınıf değiştirmesini kolaylaştırır. Nitekim, Osmanlı toplumunda «raiyetten sipahi yapılmaya herzaman devam edilmiştir.» Tabiatiyle, «sipahilikten raiyeliğe düşmek de hemen hemen umumî bir hâdisedir.»[132] Bu toplumda asalete dayanan bir sınıflaşma olmadığından, hâkim sınıfa mensup bir ailenin oğlu rahatlıkla reaya sınıfına inebilir.

> «Dikkat şayandır ki bazı durumlarda askerî (sınıf)ın oğlu defterlere reaya olarak kaydedilmektedir. Askerî menşeyleri gösterilerek ayrı bir kategori olarak tasnif edilirler.»[133]

Böylece, Osmanlı insanı bir yandan topluluk içinde erimişken, öte yandan bu topluluktan kolaylıkla kurtulur. Eskiden anonim olan birey, padişahın bir fermanı ile anonim içinden «birisi» oluverir.

2. XIV. ve XV. yüzyıllar Osmanlı toplumunun aslî üretici sınıfı olan reayanın iktisadî-hukukî statüsü dışında, tarım ekonomisinde carî olan **üretim şekli** hakkında hemen hemen hiçbir şey bilmemekteyiz. Bununla birlikte, eski müverrihlerin verdikleri izahata ve yakın Türkiye iktisadî tarihinin ortaya koyduğu gerçeklerin **retrospectif**'ine dayanarak, genel bir ipotez çerçevesi içinde, Osmanlı köy ekonomisinde hâkim olan üretim şeklini tesbit etmemiz mümkün olabilir.

---

132) «Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi...», s. 416, 420.
133) H. İnalcık, «Ottoman Methods...», p. 113.

Osmanlı toplumunda yarı-göçebe ya da yerleşik köy toplulukları içinde müslim ve gayri müslim köylülerin bir arada yaşadıklarını biliyoruz.[134] Toprak mülkiyetinin devlete ait olduğu arazi üzerinde kurulmuş olan bu iktisadî birimlerde ırkî yahut dinî herhangi bir çatışmanın ortaya çıkmadığına şaşmamak gerekir. Bunun sebebi açıktır: Mirî toprak sistemi, nisbeten gelişmiş bir işbölümü sonucunda yaratılmış olan artık-ürünün herhangi bir ırkî ya da dinî zümrenin elinde toplanmasına ve onun toprağa yeniden-yatırılmasına engeldir. Elde edilen toprak rantı ile karışık artık-ürün, şu ya da bu şekilde belirlenmiş bir reaya gurubuna ait olmayıp, devlete aittir. Böyle olunca, Osmanlı toplumunda ırkî ya da dinî üstünlük kisvesi altında bazı grupların iktisadî hâkimiyeti sözkonusu olamaz. Artık-ürün, üstün otorite olan devlete aittir.

XIV. ve XV. yüzyıllarda Osmanlı köy ekonomisinde hâkim üretim şeklinin kullanma-değeri yaratmak için yapılan üretim olduğu muhakkaktır. İsmail Hüsrev[135] ve ona dayanarak H. Gibb ve H. Bowen[136]'in ortaya serdikleri gerçekler, yakın tarihimizde köy ekonomilerinde hâkim üretim şeklinin «zatî istihsal sistemi» olduğunu açıkça ortaya koyduğundan, bu durumun Osmanlı İmparatorluğunun kuruluş devri için de, **haydi-haydi,** geçerli olması beklenebilir.

Kullanma-değeri yaratmak için yapılan üretimde köy içindeki işbölümüne dayanarak üretilen nesneler, bazı ihtiyaçları karşılamak için mübadele edilmeyip, değiş-tokuş (trampa) edilir. Buna aynî mübadele de denilebilir. Bu şeklin, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşunu hazırlayan ortam içinde, hattâ kasaba pazarlarında bile, yaygın ol-

134) F. Köprülü, **Osmanlı Devletinin**..., s. 51.
135) **Türkiye Köy İktisadı**,, Kadro Neşriyatı, Ankara 1934.
136) **Op. cit.**, p. 235 - 258.

duğunu biliyoruz.[137] Maamafih, köy ekonomisinde hâkim olan kullanma-değeri üretimi[138] basit meta dolaşımına, yani meta-para-meta halindeki mübadele şekline aykırı değildir. Her iki şekil bir arada yürüyebilir. Köy topluluklarında evleklerin ihtiyacının üstünde üretilen bir kısım nesne (artık-ürün) ya reayaya yüklenilen nakdî vergi borcunu ödemek ya da ihtiyaç duyulan mübrem malları satın almak için, pazara getirilip mübadele edilebilir. Osmanlı köy ekonomisinde unutulmaması gereken nokta, bunun ne hâkim üretim şekline gelmiş olduğu, ne de mübadele-değeri için meta üretimi yolunun açıldığıdır. Öyle sanıyoruz ki, incelenen XIV. ve XV. yüzyıllarda Osmanlı köy ekonomisini kullanma-değeri üreten bir ekonomi olarak nitelendirmekte bir sakınca yoktur.

Bununla birlikte, köy ekonomisi için ilk-yaklaşım olarak ileri sürülen bu iddianın, XIV. ve XV. yüzyıllardaki Osmanlı ekonomisinin bütünüyle karşılaştırılmasında fayda vardır.

Kuruluş devirlerinden beri Osmanlı ekonomisi parayı yaygın olarak kullanan bir ekonomidir. Her ne kadar, Osman Gazi akça kestirmemiş ve Fatih Sultan Mehmet'e kadar ekonomide gümüş mono-metalizm[139] carî olmuşsa da, dolaşım yabancı altın para ile temin edilmiştir.[140] Osmanlı ekonomisinde dağınık köylerde kullanmadeğerli üretim şeklinin hâkim olması, şehirlerde paralı

---

137) F. Köprülü, **Osmanlı Devletinin...**, s. 62.

138) S. Ülgener, **İktisadî İnhitat Tarihimizde Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri,** İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1951, s. 16, 80, 118, dip-not 37.

139) H. Sahillioğlu, **Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde bir Deneme,** İstanbul 1958. Yayımlanmamış Doktora Tezi.

140) M. Belin, **Türkiye İktisadi Tarihi,** Devlet Matbaası, İstanbul 1933.

ekonominin gelişmesini hiçbir vakit önlememiştir.

XIV. ve XV. yüzyıllarda Osmanlı ekonomisinin temelini insan ve toprak faktörlerinin teşkil ettiğini biliyoruz. Bu bakımdan, ekonomi tipik bir tarım ekonomisidir. Öyle ki, meselâ Balkanlar'da topraktan vergilendirilen ocak adedi, bütün vergilendirilebilen ocak adedinin yüzde doksan ikisidir.[141] Bununla birlikte, bu tarım kesiminin yanıbaşında, Anadolu ve Rumeli'de büyük şehir ve kasabaların mevcudiyetini de müşahade etmekteyiz. Meselâ, Yozgat, Sivas, Ankara, Bursa, Edirne, Selânik ve hele İstanbul, çağının büyük şehirlerindendir. XV. yüzyıl için bu şehirlerin nüfusları hakkında oldukça bilgimiz vardır: Meselâ, İstanbul 97,956, Bursa 40,000[142] ve Tokat 17,328[143]. Bu kalabalık şehirlerde halkın ihtiyaçlarını karşılamak üzere uzak[144] ve yakın-mesafe ticaretinin ve dolayısıyle yerli sanayiin gelişmesi tabiidir. Bundan dolayı, Osmanlı şehir ekonomisinde meta üretimi hâkimdir.

Böyle olunca, şehirlere yakın köylerin meta üretimi şeklinden etkilenmemesi imkânsızdır. Şehir ekonomilerini besliyen tarım kesimi bir yana, dokumacılık, bezcilik, ipekcilik, halıcılık, dericilik ve maden işleme gibi sanayi dallarında bu köylerin şehir ekonomisine katılmaması için hiçbir sebep yoktur.

---

141) N. Todarov, «Sur certains...», p. 226.

142) H. İnalcık, «Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti», **Belleten.** Ekim 1951, Sayı 60, s. 637, 1.

143) Ö. L. Barkan, «Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l'Empire Ottomane aux XVe et XVIe siècles», **Journal of Economic and Social History of the Orient,** August 1957, Vol. I.

144) H. Inalcık, «Bursa and the Commerce of the Levant», **Journal of Economic and Social History of the Orient,** Vol. 3. August 1960.

Bununla birlikte, genel olarak, köy ekonomisi için ileri sürülen kullanma-değeri için üretim şeklinin hâkim bir üretim şekli olduğu iddia edilebilir (bu durum XIV. ve XV. yüzyıllardaki herhangi bir köy ekonomisi için de doğrudur). Kapalı köy ekonomilerini mübadele ekonomisine hazırlıyan önşartlar, ülkenin bütününde henüz gelişememiştir.[145] Nitekim, XIV. ve XV. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunda reayadan alınan vergiler aynî vergiler mahiyetinde iken, XVI. yüzyıldan itibaren aynî vergilere bir de munzam nakdî vergilerin bindirildiğini görüyoruz. Özellikle bu olgu, Osmanlı ekonomisinin bütünü içinde, paralı mübadele sürecinin nasıl geliştiğini göstermesi bakımından önemlidir.

Öyle ise, bu devirde köy ekonomisinde hâkim üretim şekli, kullanma-değeri sağlamak için mal üretilen bir üretim şeklidir. Aile içinde ve aileler arasında eskidenberi yerleşmiş olan işbölümü sayesinde, köy topluluğu ihtiyaçlarının hepsini, belirli bir geçinme seviyesinde tatmin eder. Köylü yiyeceğini, giyeceğini, barınağını ve üretim için gerekli alet ve edevatını köy içinde üretir. İşbölümünde herkesin yaptığı iş bellidir. Kimisi kumaş dokurken, kimisi çarık yapar. Kimisi tarlada uğraşırken, kimisi davar güder. Kimisi saban yaparken, kimisi nal döker. Hattâ öyle gözükmektedir ki, köy büyükleri kimin ne ekeceğini bile tesbit etmektedirler.[146] Böyle olunca, köylerin büyük bir kısmı kendini-destekler ya da kendine-yeter denilen bir iktisadî ortamda yaşarlar.[147] Sınırlı ihtiyaçları karşıla-

---

145) Osmanlı toplumunda, mirî toprak rejiminden dolayı, toprakların satılabilir olmayışı, toprağın bir meta olarak kullanılışını daima önlemiş ve bu aslî üretim aracının meta-olmayışı keyfiyeti, meta kavramının yayılmasını herhalde geciktirmiştir.

146) M. Gibb and M. Bowen, **op. cit.**, p. 244.

147) «Bazı yerlerde kasaba ve köyler iktisaden kendini-destekler haldedir. Nüfus bir sürü yarı-bağımsız birimlere ayrıl-

yan bu iktisadî birimlerin, köy-dışı iktisadî ortamla ilişkisi olması için herhangi bir sebep yoktur. İşbölümü sonucunda yaratılan artık-ürün, mirî toprak rejiminden dolayı devlete ya da devletin «memuru» olan sipahiye geçer. Aynî vergi söz konusu olduğu vakit, artık-ürün doğrudan doğruya vergiye tahsis edilir. Eğer, nakdî vergi söz konusu ise, üretilen artık-ürünün bir kısmı pazarda mübadele edilerek, temin edilen para vergiye yatırılır. Artık-ürünün sahibi ne bireysel köylü, ne de köyün içinde herhangi bir zümre olmadığından, bunun birikmesi, pazara akması ve dolayısiyle mübadele ekonomisine katılması bahis konusu değildir. Küçük tımar sahibi sipahi köyde yaşasa bile, iktisadî durumu o kadar fenadır ki (diyelim yılda ikibin akça, bazan daha da az) elde ettiği toprak rantının piyasa üzerindeki etkisi hemen-hemen hiç yoktur.[148] Böyle olunca, Osmanlı köy ekonomisinde bölgelerarası kısa-yol ticareti gelişemez ve dolayısiyle yaygın meta üretiminin önşartları kendiliğinden tahdid edilmiş olur. Osmanlı köy ekonomisinde, gelecek yüzyıllar için yaygın meta üretiminin temellerini hazırlıyacak bir ortam mevcut değildir.

Özetlersek: Osmanlı toplumunda köylerin büyük bir kısmı kapalı ekonomi halinde yaşamaktadır. Bu kapanmanın sebebi köy birimi içindeki tarım ile el sanatlarının işbirliği olabilir (ayrıca araştırılması gerekir). **Fakat, herhalde sebeplerden başlıcası, köy ekonomisinin bizatihî bu kapanmaya mecbur edilişidir.** Köy ekonomisi içinde yaratılan artık-ürün, mirî toprak sisteminden dolayı, köy top-

---

mıştır ve imparatorluğun siyasî keşmekeşliği içinde bu birimlerin istikrarı bozulmaz.» **Ibid.**, p. 159.

148) B. A. Cvetkova, «L'évolution du régime féodal turc de la fn XVIe jusqu'au millieu du XVIIIe siècles» **Etudes Historiques**, Sofia, 1960, p. 171 - 5.

lulukları içinde kalmadığından artık-ürünün o «bölge»de meta'ya dönüşmesi sözkonusu olamaz. Böyle olunca, köy, kendi ihtiyaçlarını kendi bünyesi içinde üretmeye mahkûmdur. Tekrar edelim ki, yaratılan artık-ürünün, bir kısmının köylünün ihtiyaçları için, basit meta dolaşımı şeklinde pazarda metaya dönüşmesi tahlili aksatmaz.

Maamafih, Osmanlı ekonomisinde şehirler ve şehirlere yakın köyler incelendiği vakit, meta üretiminin yaygın olduğu söylenebilir. Fakat herhalde, şehir ekonomisinin hâkim ekonomi olmadığı, meselâ Balkan şehirlerinde vergilendirilen ocakların toplam ocak sayısının yüzde sekizini teşkil etmesiyle bellidir. Bu açıdan bakılınca, Osmanlı ekonomisinde, kullanma-değerli mal üretimi ile mübadele-değerli meta üretiminin birlikte yaşadığı görülür. Bu tasnif kabaca, paralı ekonomi ile aynî ekonomi, şehir ekonomisi ile köy ekonomisi tasnifleriyle uyuşmaktadır. Fakat herhalde, bu tasnifler üzerinde daha derin araştırmaların yapılması, Osmanlı ekonomisindeki toplumsal işbölümünün doğru anlaşılması için gereklidir.

C.1. Yine Ebusuud Efendi'nin meşhur mukaddimesine göre, reaya Osmanlı devletinin mülkiyetinde olan mirî topraklara tasarruf edip, onu işletip «öşür adına haraç-ı mukasemesini ve çift akçası adına haraç-ı muvazzafını»[149] devlete vermeye mecburdur. Mirî toprakların getirdiği rant vergi yolu ile devlet ve dirlik sahipleri arasında bölüşülür.

Osmanlı vergi cinslerinden öşürün şer'i, çift akçasının ise örfî mahiyette vergiler olduğunu biliyoruz. Yukarıdaki ifadede, haraç diyerek, çift akçasına şer'i bir mahiyet vermek, herhalde, Ebusuud Efendi'nin her şeyi şe-

149) Ö. L. Barkan, **Osmanlı İmparatorluğunda**..., s. 299.

riata uydurmak çabasının bir sonucudur.[150]

Osmanlı İmparatorluğunda reayadan alınan vergiler sadece öşür ve çift akçasından ibaret değildir. Ayrıca üçüncü ve önemli bir vergi cinsi olarak, devletin fevkalâde hallerde tebasına yüklediği avârız vergilerini (avârız-ı divaniye) de zikretmek gerekir.[151] Bu üç büyük kategori dışında daha bir sürü küçük vergilerin (hıristiyan reayadan alınan cizye, ispence ve genel olarak salariye, ağnam resmi, tapu resmi, v.s.) bulunduğunu da kaydedelim.

Bütün bu vergi şekillerinde ortaklaşa unsur şudur: Her vergi, toprağın mülksahibi olan devlete, reayanın ödemekle mükellef olduğu bir artık-üründür. El değiştiren artık-ürün bazen toprağa bağlı bir emek-rant, bazan diferansiyel rant, bazan da angaryada olduğu gibi artık-emek şeklinde tezahür eder.

Osmanlı toplumunda üçe ayrılan bu vergiler ya öşür ve bir kısım avârız vergilerinde olduğu gibi, aynen, ya da çift akçası ve diğer bir kısım avârız vergilerinde olduğu gibi nakden tahsil edilir. Bazen de tam mânasiyle bir genelleşmiş-angarya söz konusu olabilir.

Genellikle, aynî vergiler ilkel bir vergi sistemidir. Bununla birlikte, Osmanlı toplumunda uygulanan öşür, aynî vergi niteliğinde olmakla beraber, yine de gelişmiş

---

150) H. Inalcık, «İslâm Arazî ve Vergi isteminin Teşekkülü», **Islâm Ilimleri Enstitüsü Dergisi,** 1959, Sayı 1, s. 39.

151) Osmanlı toplumunda reayadan alınan vergilerin bu şekilde bir tasnifi, bazı tarihçiler tarafından devletin aldığı «tekâlif-i divaniye» ve dirlik sahibinin aldığı «rusum-u raiyet» olarak gösterilmiştir. Bu tarihçilerin fikirlerine tamamen katılıyorsak da, reayanın iktisadî «sömürülmesi» açısından her iki tasnif arasında bir fark yoktur. Bu konuda bakınız: M. Akdağ «Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti», **Belleten,** XIII 1949. V. P. Mutafcieva, «De l'exploitation féodale dans les terres de population bulgare», **Etudes Historiques,** Sofia, 1960.

bir vergi şeklidir. Bilindiği gibi öşür, haraç mahiyetinde olduğundan devamlı bir vergidir. Yıllık alınır ve toprağın verimine göre mahsulün bir yüzdesi olarak tesbit edilir. Her reaya çiftliği, onda birden mahsulün yarısına kadar değişen nisbetlerde yılda ne kadar vergi vereceğini bilir. Vergi doğrudan-doğruya daha verimli toprakların yarattığı diferansiyel rantın, devlete aktarılmasını hedef almıştır. Farklı topraklar, farklı verimliliğe sahip oldukların-dan, pazarda teşekkül eden, tek mahsul fiatı, bazı toprakların diferansiyel bir rant yaratmasına sebep olur. Toprakların mülksahibi olan devlet ve dolayısiyle onun temsilcisi olan sipahi, bu rantın da doğal sahibidir.

Topraktan yaratılan artık-ürün bazen de nakdî vergi yoluyla devlete aktarılır. Çift akçası ve avârız akçasında durum böyledir. Tabiatıyla, bu tür vergiler daha ileri bir iktisadî safhanın sonucudur. Nihayet, nakdî verginin tahsil edilebilmesi için, reaya tarafından yaratılan artık-ürünün önce pazarda nakde dönüştürülmesi gerekir.

Genellikle devletin aldığı avârız vergilerinde, aynî ve nakdî vergi ile angarya birbirine karışmış durumdadır. Vergi bazen aynen (örneğin saman), bazen nakden (örneğin kürekçi yevmiyesi), bazen de angarya (örneğin askerin geçeceği yere zahire taşımak) şeklinde gözükür. Herhalde, başlangıçta avârız vergileri angaryadan doğmuş, fakat zamanla aynî ve nakdî vergi şekline dönüşmüştür. «Aynî hizmet veya eşya temini gibi mükellefiyetlerin, zamanla paraya tahvil edilerek daimî bir vergi şekline girmesi»[152] avârız vergilerinin üçlü bir veçhe göstermesinin belli-başlı sebebidir.[153]

---

152) Ö. L. Barkan, «Avârız» Maddesi, **İslâm Ansiklopedisi,** Cilt 2 ,s. 17.

153) H. İnalcık'a göre hattâ çift resmî bile angaryanın paraya çevrilmiş bir şeklidir. «Osmanlılarda Raiyet Rusumu», **Belleten,** Cilt XXIII, 1959, s. 581, 584.

Bütün bu vergi çeşitlerinin hepsinde topraktan yaratılan artık-ürünün değişik yollardan devlete ve devletin kararlarına bağlı olarak, sipahiye aktarılması usulleri gizlidir. Bazen emek-rant, bazen diferansiyel rant, bazen de artık-emek vergi ve angaryanın konusu olmaktadır. Tabiatıyla, rant şeklindeki artık-ürünün ortaya çıkabilmesi için: i) Reayanın kendisini yeniden-üretmesi için gerekli emek-zaman üstünde bir de fazla emek-zaman sarfetmesi; ii) üretimin nesnel şartlarının, yani tabiatın bu artık-ürünü üretme hassasına sahip olması gerekir. Böylece, bir yandan öznel, öte yandan nesnel şartlar, devlet tarafından gaspedilen rantın asgarî sınırını tâyin edecektir.

Osmanlı İmparatorluk ekonomisinde yaratılan artık-ürünün büyük bir kısmını teşkil eden vergilerin toplamını ve bunun padişah ile dirlik sahipleri arasında bölünüşünü, Ö. L. Barkan'ın yayımladığı 1527 - 1528 Osmanlı bütçesine dayanarak inceleyebiliriz.[154] Eldeki bütçe, hernekadar XVI. yüzyılı temsil ediyorsa da, XIV. ve XV. yüzyıllarda

Eyaletler	Eyaletlerin Geliri (Akça olarak)	Dirlikler Arasında Gelir Bölüşümü % olarak Padişah Hasları	Dini Vakıflar	Dirlikler	Dirlik Sahipleri Sayısı
Rumeli	198.206.192	48	6	46	17.308
Anadolu	129.624.973	26	17	56	16.668
Diyarbekir	22.778.513	31	6	63	1.071
Halep - Şam	22.778.513	48	14	38	2.694
Mısır	135.460.054	86	14	—	—
Toplam	537.929.006	51	12	37	37.741

154) «Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar», **İktisat Fakültesi Mecmuası**, 1953, Cilt 15, no. 1 - 4. Ö. L. Barkan, «Les particularités...» Yukarıdaki tablo son zikredilen makaleden alınmıştır. Okuyucu isterse Diyarbekir, Halep ve Mısır rakamlarını tablodan çıkarabilir.

durumun değişik olduğuna işaret eden bir belirti mevcut değildir. Onun için aşağıdaki bütçeyi temsilî bir bütçe olarak kabul etmekte bir sakınca yoktur.

Yukarıdaki tablonun tetkikinden bazı önemli sonuçlar çıkabilir. Tablo, mutlak rakamlardan ziyade, artık-ürünün devleti temsil eden zümreler arasında nasıl bölüşüldüğünü göstermesi bakımından ilginçtir. Görüldüğü gibi, padişahın yıllık gelirinin 274.343.793 akça olmasına karşılık, dirlik sahiplerinin yıllık ortalama geliri sadece 5.723 akçadır. Böylece, artık-üründen padişaha tahsis edilen gelir, ortalama dirlik gelirinden tam 52028 misli fazladır. Hernekadar bu hesapta, padişah gelirlerine tahsil ve sarfı hususları merkezî idareye bırakılmış gelirler de dahil edilmekte ise de, padişahın bu parayı sarfetmekteki mutlak yetkisi, onun iktisadî gücünün azametini göstermeye yetmektedir.

2. Özellikle, Osmanlı İmparatorluğu için, memleket sınırları dışından elde edilen dış artık-ürün, ziyadesiyle önemlidir. Osmanlı devletinin dış artık-ürünü gaspetmek için kullandığı vasıta, harbtir.

Osman Gazinin uçbeyliğinin savaşçı cephesi gazi ve alp namları altında cengâver beyler tarafından örgütlenmişti. Savaşlar daima beyin başbuğluğu altında, tâlan ve ganimet amacıyla yapılırdı. Hattâ, P. Wittek'e göre, Osmanlı toplumunda «ganimet... hayatın belli-başlı temelini teşkil etmekte idi».[155] Osmanlı toplumunu bu açıdan gören telâkki sahipleri az değildir. Meselâ, R. Grousset, Osmanlı beyliğini bir «harb kumpanyası» olarak göstermektedir.[156]

Kanaatimizce, Osmanlı beyliğini sırf bir gazi beyliği

155) **Osmanlı İmparatorluğunun**..., s. 25.
156) **Empire de Levant**, Paris 1946.

gibi görmek ve devleti harb firmasına (devlet askerî firmasının üretim fonksiyonu şöyledir: Girdileri asker, çıktıları ganimet!) benzetmek hatalıdır. Böyle olmadığı, Osmanlı toplumunun genel iktisadî tahlilinden kolayca çıkarılabilir. Çünkü; Osmanlı Devletini temsil eden hâkim sınıfın amacı, hâkim sınıf olarak, ekonomide yaratılan toprak rantı ile karışık artık-ürünü kendisine çekmektir. Bu onların sınıf karakteridir. Böyle olunca, hâkim sınıf ekonomi içinde yaratılan artık-ürünü vergi marifeti ile kendisine aktarmak isteyeceği gibi, ekonomi dışında yaratılan artık-ürünü de savaşlar marifeti ile, yine kendisine aktarmak isteyecektir. Yukarıda, devlet tarafından memleket içinde çekip çıkarılan artık-ürünün ekonominin öznel ve nesnel şartları ile kısıtlandığını belirtmiştik. Daha fazla artık-ürün elde etmek için geriye kalan tek yol, ekonomi dışında yaratılan artık-ürünün zaptedilmesidir. İç sömürme, ister-istemez, dış sömürmeyi doğurur. Bundan dolayı, talan ve haraç gibi olayları Osmanlı iktisadî sisteminden bağımsız bir olay olarak görmek ve hele, Osmanlı iktisadî sistemini talanın bir fonksiyonu olarak göstermek hatalıdır. Talan, ancak verilmiş bir iktisadî sistemin sonucu olabilir.

Üstelik, Osmanlı devletinin kuruluşu sırasında, fevkalâde seyyal olan beylik sınırları içinde yapılan iç talanların reel geliri arttırıcı bir nitelikte olduğu da söylenemez. Nihayet, talan edilmesi için, talan edilecek şeyin olması, yani üretilmesi gereklidir. Bununla birlikte, kuruluş devrinde talanın gelir ve servet üzerinde değil, fakat bunların dağılışı üzerinde rolü olduğu açıktır. Giderek, zaptedilen tekfur kalelerinde birikmiş olan servetin ve topraktan elde edilen rantın Türk gazilerine geçişi... Bu açıdan bakılınca, iç talanın fonksiyonu daha açık gözükmektedir. İç talan reel geliri arttırmasa bile, gelir bölüşümünü değiştirmektedir. Özellikle bu olay, Vilâyet-i Rum'da süregelen

karışıklıklar esnasında, göçebe Türkmen kabilelerinin tımar kapmak ve ganimet elde etmek için, Marmara bölgesine göç etmelerine sebep olmuş olabilir.

Osmanlı İmparatorluğunun sınırları belirlendikten sonra ordunun yaptığı dış talanların ve devlete ödenen haraçların reel geliri arttırdığı muhakkaktır. Talanlarla elde edilen ganimetin ve Balkanlar'dan alınan haraçların devlet hazinesini zenginleştirdiği ve özellikle akıncı beylerinin talanlarla ihya oldukları bilinmektedir. Vefat ettiği vakit herhalde büyük bir servete sahip olmıyan[157] Osman Gazi'nin torunu I. Murat'ın 80000 altın karşılığı[158] Hamitoğulları Beyliğinden altı şehri satınalmasına şaşmamak elden gelmez. Satınalınmıştır çünkü, I. Murat «Batıda akınlara devam eden gazilerin büyük ganimetleri ile çok zengin olmuştur.»[159]

Fakat ne var ki, Murat Gazi misalinde olduğu gibi toprağa yatırılan seksen bin altının getirdiği gelir, Osmanlı sultanı ile yeni tımar sahipleri arasında bölüşülmüştür. Tıpkı Hamitoğlu ile eski tımar sahiplerinin artık-ürünü bölüştükleri gibi. Kapalı köy ekonomilerinin hâkim olduğu bir iktisadî sistemde elde edilen talan ve haraç gelirlerinin ancak çok ufak bir kısmının köy birimlerine sızması düşünülebilir. Talan ve haraç gelirleri yalnız devleti temsil eden hâkim sınıfın elinde temerküz eder. Bunun bir kısmı, ticaret vasıtasiyle büyük şehirlere dağılsa bile, belki de daha büyük bir kısmı, hâkim sınıfın lüks yoğaltım ihtiyaçlarını karşılamak üzere memleket sınırlarını aşar.

Bundan dolayı, talan ekonomisi, Osmanlı iktisadî sistemini belirleyen tek ve aslî etken olamaz. Talan, Osmanlı

---

157) Aşık Paşazade, **op. cit.**, Bab. 29.

158) İ. H. Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi**, Türkiye Yayınevi 1947, Cilt 1, s. 64.

159) P. Wittek, **Osmanlı İmparatorluğunun**..., s. 57.

toplumunda hâkim sınıfların sömürme eğilimlerinin dışsal bir tezahürü, bir çeşit «emperyalizm» dir.[160]

Osmanlı devleti sürekli savaşları yürütebilmek için bütün memleketi seferber etmek zorunda idi. Nasıl memleket içinde yaratılan artık-ürünü almak için büyük bir vergi örgütü kurulmuşsa, memleket dışında yaratılan artık-ürünü zaptetmek için de, aynı mükemmellikte bir örgüt kurulmuştur. Memleket içinde belli köyler, bazı vergi muafiyetleri karşılığında, devletin savaş faaliyetlerine maddî bakımdan katılmak zorunda idiler. Bu köyler askere mahsul, silâh ve malzeme temin etmekle görevlendirilmişlerdir.

> «Yüzlerce köy, ortakçılık, yarıcılık veya çeltikçilikle en iyi arpayı ve pirinci muayyen bir plân dahilinde temin etmekle mükelleftiler... Birçok köyler şap yapmaya, güherçile hizmetini görmeye, kervansaraylar civarını şenlendirmeye, derbent beklemeye atalardan kalma irsî bir mükellefiyet olarak mecburdular. Padişah atlarını bekleyen, yetiştiren voynuklar... deve yetiştiren boğurcular, seyyar amele taburları... ordu levâzımı için top dökmek, su yolları, kale... inşaat ve tamiratı için her sene muayyen adette devletin emirlerine amade bulunan yayalar ve müsellemler... bütün İmparatorluğu saran muazzam bir teşkilât idi. Padişahın yani mirînin yüzbinlerce koyunu, ineği, su sığırları, develeri vardı ve yüzlerce köy bunlara bakar ve lâzım gelince istenilen yere getirip teslim eder. Bir kısım yörükler mütemadiyen çadır bezi dokur ve nal dökerler. Gemiler için

160) P. Wittek, «Ankara Bozgunundan...», s. 4.

zifti, kereste, yelken bezi işlerler, ok ve yay yaparlar.»[161]

Görüldüğü gibi, Osmanlı toplumu savaşmak için mükemmel bir şekilde örgütlenmişti. Ama bu örgüt, merkezî devlet idaresinin örgütlendirdiği alanlardan sadece birisidir: Dış artık-ürünü ele geçirmek için kurulan harb örgüttü...

D. Osmanlı Devletinin halka karşı esas görevi kamu işlerini ve hizmetlerini yapmaktır. Hemen söyliyelim ki, Osmanlı toplumunda kamu işlerini sadece devlet üzerine almaz. Bu toplumda halkın ihtiyaçlarını karşılayan kamu işleri ve hizmetlerinin büyük bir kısmı, başta sultan olmak üzere, devleti temsil eden hâkim sınıfa mensup özel kişilerin de bir görevidir.

Aşık Paşazade Tarihinin 106. ve 159. Babları Osmanlı büyüklerinin kamu hizmetlerini karşılamak üzere yaptıkları işleri birbir sayıyor. Kitabın zeyli mahiyetinde olan bu bablarda kamu hizmetlerinin ayrıntılarıyla zikredilişi oldukça anlamlıdır. Osmanlı toplumunda devlet ricali için kamu hizmetlerini gören tesisler kurmak bir ödevdir. Ya da başka bir deyişle, reayanın yarattığı artık-üründen nasiplenen devlet ricali, reayaya karşı kamu iş ve hizmetlerini yerine getirmekle sorumlu ve yükümlüdür. Artık-ürünün bir kısmı halkın müşterek ihtiyaçlarını tatmin edecek işlere tahsis edilmelidir. Osmanlı toplumunda bu iş ve hizmetler sırasiyle şunlardır: Cami, mescit, zaviye, tekke, sofuhane, medrese, muallimhane, imarethane, bimarhane, köprü, kervansaray, han, çarşı, bedestan, hamam, çeşme, suyolları, maden işletmeleri ve tersaneler. Dikkat edilirse, sayılan bütün bu kamu iş ve hizmetleri-

161) Ö. L. Barkan, «Osmanlı İmparatorluğunda Çiftçi...», s. 102 - 3.

nin her biri belirli bir toplumsal ihtiyaca cevap vermektedir. Cami ve mescit dinî, medrese ve muallimhane eğitim, yol ve kervansaray ulaştırma, zaviye ve tekke toprak açma ve güvenlik, bimarhane ve hamam sağlık, imarethane toplumsal dayanışma, çeşme ve suyolları su ve sulama, çarşı ve han ticaret, maden işletmeleri ve tersaneler sanayi...[162]

Osmanlı Devletinin kuruluş yıllarından itibaren devleti temsil eden hâkim sınıf, başta sultan olmak üzere, hiç aksamadan bu toplumsal görevlerini yerine getirmeye çalışmış ve modern deyimi ile toplumsal yoğaltımı ilgilendiren faaliyet dallarını kurup, desteklemiştir. Orhan Gazi'nin İznik'i zaptı ile orada bir medrese açıp başına Da-

---

162) Nizamülmülk'e (**op. cit.**, s. 21) göre Büyük Selçuklu İmparatorluğunda sultanın yerine getirmekle görevli olduğu kamu hizmetleri şunlardır:

> «Sultan cihanın mamuriyetini mucip işleri hüsnü suretle icra eder. Ezcümle arazi sulamak için yeraltında mecralar yaptırır, cedveller açtırır, büyük nehirler üzerinde köprüler kurdurur, köyleri ve tarlaları mamur ve abadan eyler, kale ve hisarlar inşa ve yeni şehirler bina ettirir, yüksek binalar ve güzel meskenler yaptırır, büyük yollarda hanlar inşa ettirir, bunları yaptırmakla hem namı bakî kalır, hem de alemî uktada sevaba nail olur ve hayırlı dualar alır».

Dikkat edilirse, Büyük Selçuklu Devleti ile Osmanlı Devletinin üzerine aldıkları kamu iş ve hizmetleri birbirlerine oldukça benzemektedir. Yalnız, Büyük Selçuklu Devletinin yerleşmiş olduğu coğrafî bölge (Maveraünnehir) ile Osmanlı Devletinin yerleşmiş olduğu coğrafî bölge birbirinden farklı olduğundan her iki devletin kamu iş ve hizmetlerine vermiş olduğu öncelikler farklıdır. Büyük Selçuklu toplumunda suyolları ve kemerler ağır bastığı halde, Osmanlı toplumunda bunların rolü pek azdır. Buna karşılık, öyle gözükmektedir ki, Osmanlı Devleti sayılan bütün kamu hizmetlerinden hiçbirine fazla bir ağırlık vermeden, bu hizmetleri çeşitli toplumsal ihtiyaçlar arasında dağıtmıştır.

vud-i Kayserî'yi tâyin ettiğini[163] ve yaptırdığı imarethanede ilk yemeği kendi elleriyle dağıttığını[164] ve Bursa'da bir bedestan inşa ettirdiğini biliyoruz.[165]

Osmanlı sultanları için kaçınılmaz bir görev olan kamu iş ve hizmetlerinin yerine getirilmesi, devlet ricalinin de mutlaka yapmak zorunda kaldıkları bir ödevdir. Özel kişiler kendi servet ve teşebbüsleriyle kamu hizmetlerini sağlıyacak tesisler vücuda getirmişlerdir. Osmanlı toplumunda bu görev «vakıflar» yoluyla yapılagelir. Özel kişiler, tesis ettikleri kamu işlerinin devamı, bakımı ve onarımı için servetleri üzerinde vakıflar kurarak, bunlardan elde ettikleri geliri kamu hizmetlerinin masraflarına tahsis etmişlerdir.

Genellikle, XV. yüzyılın sonuna kadar Osmanlı toplumunda bu mahiyetteki salâtin ve vüzera vakıfları ile âmme vakıflarının pek yaygın olduklarını biliyoruz. Bu vakıfların Anadolu ve Rumeli'de şehirlerin şenlendirilmesinde oynadıkları rol bir hayli önemlidir:

> «Anadolu'da ve hususiyetle Rumeli'de geniş hıristiyan topraklarını fetheden Osmanlı ricali bu toprakların bir kısmını âmme hizmetlerine mahsus vakıflara tahsis etmekle, Türk kültürünün Rumeli'de kuvvetle yerleşmesinde ve Balkanlar'da şehir hayatının inkişafında, bu vakıf sisteminin büyük bir hizmeti olduğu asla unutulmamalıdır.»[166]

Osmanlı toplumunda, şehirlerde kurulan vakıfların

---

163) İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1965, s. 1.

164) Aşık Paşazade, **op., cit.**, Bab. 33.

165) H. İnalcık, «Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş...», s. 640.

166) F. Köprülü, «Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü», **Vakıflar Dergisi**, 1942, Sayı 2, s. 26.

dinî, eğitim, sağlık ve dayanışma dallarında yaptıkları işler pek önemli olmakla beraber, kırlarda (köylerde) kurulan vakıfların da bunlar kadar önemli işler başardığı söylenebilir. Sözünü ettiğimiz vakıflar Ö. L. Barkan'ın incelediği zaviye-vakıflardır.[167]

Bu tür vakıflar, genellikle iki amaç gözetilerek kurulmuşlardır: i) Ekilmemiş toprakları iskân etmek, ii) Yol güzergâhında ve derbentlerde güvenliği temin etmek. İlk tür vakıflara misal olmak üzere Hamza Baba, Genç Abdal, Hüssam Dede gibi zaviyeleri zikredebiliriz. Bu zaviyeler, çoklukla kendilerine verilen toprak üzerinde tarım yapmakta ve «su getirüb bir zaviye bina edüp bağ diküb»[168] o yeri şenlendirdikleri için bazen öşürden bile muaf tutulmaktadırlar. İkinci tür vakıflara misal olmak üzere, Ahî Hızır, Bahsayiş ve Samıt Dede zaviyelerini gösterebiliriz. Bu zaviyeler ıssız dağ başlarında, derbend yerlerde ve nehir kıyılarında «ayende ve revendeye» hizmet ettiklerinden, yerleştikleri yerler kendilerine verilmiş ve bir kısmı vergiden muaf tutulmuşlardır.

Osmanlı iktisat tarihi üzerinde yapılan araştırmalarda kamu iş ve hizmetlerini gören vakıfların, bazen büyük yatırımlar gerektirdiğini müşahade ediyoruz. Meselâ, Sakarya nehrinin geçtiği Eskişehir dolaylarında bir yerde, Vezir-i Azam Mehmet Paşa'nın yaptırdığı sulama tesisleri bunlardan biridir. İşin önemli tarafı, bu tesislerin devlet hazinesinden onpara alınmadan vakıf yoluyla başarılmış olmasıdır.[169]

Hemen ilâve edelim ki, Osmanlı toplumunda kamu işlerinin görülmesi sadece özel kişilere bırakılmış değildir. Çoklukla, devlet de kamu işlerini üzerine almış, meselâ

---

167) «Osmanlı imparatorluğunda Bir Iskân...».
168) **İbid,** s. 297.
169 **İbid.,** s. 358.

Sultaniye kasabasının kuruluşunda oduğu gibi, çok kere sürgünler[170] kullanarak, yeni bir kasabanın kuruluşuna önayak olmuştur.

Tabiatiyle, Osmanlı toplumunda kamu iş ve hizmetlerini yerine getirmekle yükümlü olan vakıflara devlet ilgisiz kalamazdı. Devlet özel vakıfları kuruluşlarından itibaren daima kadılara denetmiş ve galiba[171] I. Murat zamanında merkezde hakim-ül hükkâm adı altında Başkadılığa bağlatmıştır. Devletin vakıfları denetlemesinin en büyük sebebi hayrî olarak kurulan vakıfların zamanla aile vakıfları haline intikal etmesidir. Vakıf yolu ile mirî toprak rejiminden yapılan kaçamaklar, kısa bir süre sonra, toprak rantının tıpkı özel mülkiyet şeklinde olduğu gibi, özel kişilere geçişini sağlamakta idi. Bu âdetin yaygınlaşmaya başladığı XVII. yüzyılın başlarında, Koçi Bey durumdan şöyle yakınıyordu:

> «... ve zamanı sabıkta gazi beyler ve beylerbeyler gazalar edüp, yümni Devleti aliyede nice memleketler fethedüp, din ve devlete lâyık nice hizmetlerde bulunmağın selâtini izam dahi hizmetleri mukabelesinde fethettikleri memleketten kendülere bazı kura ve mezarî temlük edüp onlar dahi izni selâtin ile ammeî müslimine nafi hayrat ve hasenat edüp, camiler ve imaretler ve zaviyeler bina edüp ol makulede vakfederdi. Gazi Evranos Bey ve Turahan Bey ve Mihaloğlu vesair mücahidi fisebilullah beyler ve gaziler gibi bu makule vakıfları eimmei din tecviz etmişlerdir. Bun-

170) Ö. L. Barkan, «Osmanlı İmparatorluğunda bir Iskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler», **İktisat Fakültesi Mecmuası**, 1950 - 54, Cilt 11 - 15.

171) F. Köprülü, «Vakıf Müessesesinin...», s. 22.

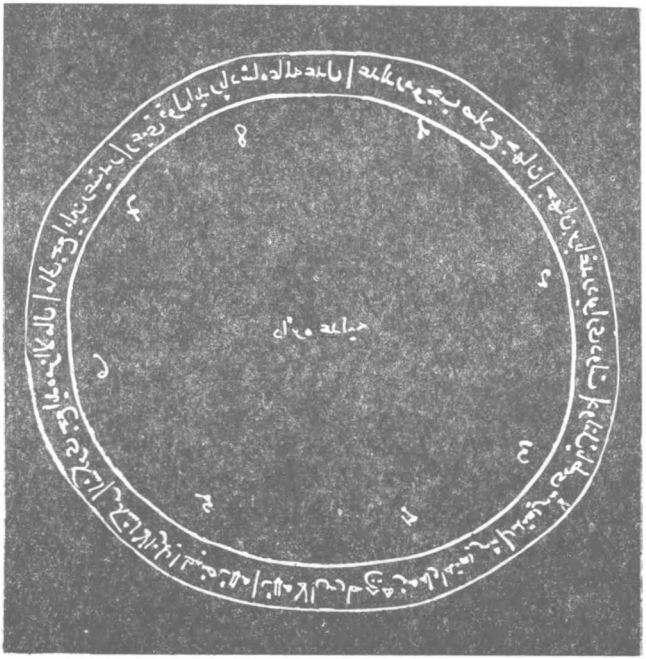

Dairey-î Adliye

1) Adldir mucib-i salâh-ı cihân
2) Cihân bir bağdır dıvarı Devlet
3) Devletin yatımı şeriattır
4) Şeriata olamaz hiç haris illâ Melik
5) Melik zapteylemez illâ leşker
6) Leşkeri cem'edemez illâ mal
7) Malı cem'eden raiyettir
8) Raiyeti kul eder Pâdişah-ı Aleme adl.

Kınalızade Ali
Ahlâk-ı Alâi

(Fotoğraf negatifinden alınmıştır)

larda maadası meşru değildir.»[172]

Osmanlı toplumunda vakıf müessesesi vasıtasiyle yapılan kamu iş ve hizmetleri, aslında devleti temsil eden hâkim sınıfın görevi olduğundan, devlet bu vakıfları daima denetlemek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti için hayrî olmayan vakıflar meşru değildir. Vakıfların meşruiyet kazanması için reayaya bir şeyin geri ödenmesi gerekir: Alınan artık-ürünün karşılığında kamu hizmetlerinin yapılması...

E. XİV. ve XV. yüzyıllar Osmanlı İmparatorluğu için kurulan iktisadî model çok özgül bir üretim tarzı ile karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir. Model salt ve ideal şekliyle ele alındığı vakit, Osmanlı ekonomisinin fevkalâde tutarlı bir mantığa sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bu mantık özet olarak şöyledir: Devlet toprakların mülksahibidir. Buna karşılık, köy topluluklarında yaşıyan reaya toprakları tasarruf eder. Devleti temsil eden hâkim sınıf sultan, asker ve ülema üçlüsünden teşekkül etmiştir. Toprakların mülkiyeti devlete ait olduğundan, bu köy topluluklarında yaratılan artık-ürün devlete aittir. Bundan dolayı, Osmanlı toplumu sınıflı bir toplumdur. Sultan, asker ve ülema (seçkinleri) hâkim, reaya ise tabi sınıftır. Maamafih, Osmanlı ekonomisinde kişinin kişiyi sömürmesi sözkonusu değildir. Sömürme, devletin fonksiyonlarını ifa eden bir sınıfın, üretim fonksiyonlarını ifa eden reaya sınıfını sömürmesi şeklinde ortaya çıkar. Bilgilerimizin sınırı içinde, Osmanlı İmparatorluğunun ilk devirlerinde sömürme haddinin arttığına dair bir delil yoktur. Hattâ, akça değerinin düşmesi karşısında bile, gasbedilen toprak rantının sabit kaldığı anlaşılmaktadır.[173] Osmanlı toplu-

172) **Op. cit.**, s. 55 - 56.

173) V. P. Mutafcieva, **op. cit.**, p. 151 - 2.

munda devlet tarafından ele geçirilen artık-ürünün bir kısmı mutlaka kamu işlerine ve hizmetlerine tahsis edilmelidir. Bu açıdan bakılınca, Osmanlı Devletinin **à priori** ceberrut ya da demokrat olduğu söylenemez.

Osmanlı İmparatorluğunun sınıflı yapısından dolayı, gelişmesi kaçınılmaz olan toplumsal çatışmalar, XIV. ile XV. yüzyıllar arasında, belki de bu mantığın kusursuz işleyişinden dolayı ortaya çıkamamıştır. XV. yüzyılın başlangıcında, ülemadan Şeyh Bedreddin'in önayak olduğu isyan hareketinin ne dereceye kadar bir «köylü isyanı» olduğu, tarihçilerin araştırmalarına bağlıdır.

Bizce, vardığımız sonuçlar ile Osmanlı müverrihlerinin kendi toplumları hakkında vardığı sonuçlar arasındaki mutlak benzeyiş, tahlilin en mutlu yanıdır. Osmanlı yazarları XVI. yüzyıldanberi içinde yaşadıkları iktisadî-içtimaî sistemin mantığını kusursuz olarak biliyorlardı. Tursun Bey, Koçi Bey, Kınalızade Ali Efendi ve nihayet Naima bunların ileri gelenleri arasındadır. Meselâ, Naima'nın Kınalızade'ye atfen, Osmanlı toplumu için çizdiği klasik mantık, deyme Batı tarihçisinin tahliline yeğdir.

> «Mülk ve Devlet asker ve rical iledir.
> Rical mal ile bulunur.
> Mal reayadan husule gelir.
> Reaya adlile muntazam-ül-hal olur.»[174]

Kanaatimizce, Naima'nın bu veciz ifadesi, Osmanlı toplumunu anlamak için yeterlidir. Şöyle ki, eğer yuka-

---

174) **Naima Tarihi,** cilt I, s. 40. Naima tarafından özetlenen bu daire-i adliye'nin aslı Kınalızade Ali Efendi'nin **Ahlâk-ı Alâî** (1248, Kahire Bulak Baskısı, cilt III, s. 49) adlı eserinde bulunmaktadır. Öyle sanıyoruz ki, **Kutadgu Bilig**'den İbni Haldun'un mukaddimesine kadar pek çok yerde mevcut olan bu daire-i adliye, Osmanlı toplumu dahil olmak üzere, İslâm ülkelerinin çoğunluğunun iktisadî-içtimaî yapılarının mantığını belirlemek kabiliyetindedir.

rıdaki ifadeleri cebirle göstermek istersek; Devlet (D) kulun (K) bir fonksiyonudur; kul paranın (P) bir fonksiyonudur; para reayanın (R) bir fonksiyonudur; reaya adaletin (A) bir fonksiyonudur. Yani:

$$D = D(K)$$
$$K = K(P)$$
$$P = P(R)$$
$$R = R(A)$$

Bağlı fonksiyon kurallarından dolayı,

$$D = F(A)$$

Yukarıdaki vecizenin aslı, mülk ve devlet adaletin yani, kamu işleri ve hizmetlerinin bir fonksiyonudur, demektir. Devletin toprak üzerindeki mülkiyetinin tek sebebi üzerine aldığı kamu iş ve hizmetlerini yapmasıdır. **Adalet mülkün temelidir!**

Diğer taraftan, Osmanlı toplumunda toplumsal refah fonksiyonu (W), reaya ve devletin refah fonksiyonlarının (W_r ve W_d) bir fonksiyonudur.

$$W = W(W_r, W_d)$$

Tabiatiyla, asgarî geçim seviyesinde yaşayan reayanın refah fonksiyonu bir veridir.

$$W_r = \bar{W}_r$$

Öte yandan, devletin refah fonksiyonu iki değişkene bağlıdır: Devletin elde ettiği artık-ürün ya kamu yatırımlarına (I) ya da harb gibi halkın toplumsal refah fonksiyonunu azaltacak harcamalar ile devleti temsil eden ricalin yoğaltımlarına (C) ayrılır.

$$W_d = W_d\ (I, C)$$

Öyle ise, toplumsal refah fonksiyonu[175] yeniden şöyle yazılabilir:

$$W = W\ [\bar{W}_r, W_d\ (I, C)]$$

Maximum kılınacak bu fonksiyon şu tahdide tâbidir:

$$S = \sum_{i-1}^{n} s_i$$

Burada, (s_i) i'inci reaya çiftliğinin ürettiği artık-ürünü, (S) toplam artık-ürünü gösterir.

Toplam artık-ürün verilmişken, zaman içinde kamu yatırımları ne kadar artarsa, reayanın refah fonksiyonu o kadar yükselir. Aksine, devletin askerî ihtiyaçları ile devlet ricalinin yoğaltımı ne kadar fazla ise, halkın refah fonksiyonu o kadar azalır.

$$W'_r = W'_r\ (\bar{W}_r, I)$$

İlk halde demokrat, ikinci halde ceberrut olmak eğilimi gösteren bir devletle karşı karşıyayız. Bu iki halden birinin benimsenmesi, devlet tarafından elde edilen artık-ürünün, kendi tercihler dizisine göre, kamu yatırımları ile hâkim sınıfın yoğaltım harcamaları arasında dağılımının bir sonucudur. Şu halde devlet, her iki refah fonksiyonun-

175) Kabul edilen refah fonksiyonu cebirsel olarak tarafsız bir fonksiyondur. Bununla birlikte, fonksiyon içereği bakımından Osmanlı toplumunun **rationel'i** ile uyuşmaktadır. Dikkat edilirse, reaya ve devletin refah fonksiyonlarındaki özellikler, kapalı olan Osmanlı sisteminin açılmasına önayak olacaktır.

dan birini **maximum** kılacak iki davranış arasında birini tercih etmek zorundadır. Hemen söyliyelim ki, Osmanlı toplumunun içsel dinamiği, ister-istemez, halkın refah fonksiyonunun aleyhine işleyecektir. Aşağıda bu husus üzerinde durulmuştur.

F. Açıklamaya çalıştığımız salt Osmanlı modeli, toplumda üretim ve mülkiyet ilişkilerini bir ahenk içinde yürütürken, bu mantık bir tek yönden bozulmak eğilimi göstermiştir. **Bu ticarettir.**

Yukarıda, devleti temsil eden sınıf tarafından ele geçirilen artık-ürünün devletin refah fonksiyonuna göre, kamu yatırımları ile ricalin yoğaltımı arasında dağıtıldığına işaret etmiştik. Devlet bu kararı alırken, kendi tercihler dizisine göre hareket edebildiğinden, elde edilen artık-ürünün büyük bir kısmı tabiatiyle devlet ricalinin kişisel geliri olarak alıkonulacaktır. Gerçekten, padişahın hesapsız geliri yanında, özellikle askerî zümrenin fevkalâde yüksek gelirlere sahip olduğunu tarihî araştırmalardan öğreniyoruz.[176]

Osmanlı toplumunda sömüren ve sömürülen sınıflar arasındaki gelir bölüşümünün oransız olduğu bir gerçektir. Bu öyle bir toplumdur ki, aşırı servet birikiminin sonucu, bir vezir devlet hazinesine borç verebilir. II. Murat'ın Halil Paşa'dan hazine için flori ödünç aldığı tarihî bir gerçektir.[177]

Osmanlı toplumunda sınıflar arasındaki bu oransız gelir bölüşümü, hâkim sınıflar elinde biriken artık-ürün gelirinin aşırı ve taşkın yoğaltım harcamalarına tahsis e-

---

176) H. Inalcık, «XV. Asır Türkiye iktisadî ve İçtimî Tarihî Kaynakları», **İktisat Fakültesi Mecmuası,** 1953. Cil 15, No. 1 - 4, s. 60 - 1.

177) Aşık Paşazade, **op. cit.,** Bab. 156.

dilmesine sebep olur. Hele, Osmanlı toplumunda olduğu gibi, sınıflar arasındaki seyyalliğin pek kuvvetli, padişahın bir fermanı ile sınıf değiştirmenin mümkün olduğu bir toplumda, devlet ricalinin yoğaltım eğsinimlerinin (inhimak) çok yüksek olduğu tahmin edilebilir. Her an serveti kaybetmek korkusu yoğaltıma teşvikin artmasına sebep olmaktadır. Bu zihniyeti S. Ülgener şöyle belirtiyor:

> «Mal ve parayı bekleyen akibet: İktisadî bir maksat uğruna harcamak... değil, daha ziyade siyasî bir gaye uğruna... harcamak ve tüketmektir. En fazla rastlanan şekilleri gözden düşme, göze gelme... nihayet göze girmek için harcama.»[178]

Devlet ricali elinde toplanan servet ve gelirlerin her an yoğaltım harcamalarına tahsis edilebildiği bir ekonomide ticaretin fevkalâde gelişmiş olması gerekir. Osmanlı ekonomisinde ticaretin, özellikle merkezî devlet organının yerleştiği başkent ve vilâyet merkezlerinde yoğunlaşmasının tek sebebi, hâkim sınıfın elinde biriken gelirlerin ancak buralardaki pazarlarda sarfedilmesidir. Özellikle, Bursa, Edirne ve İstanbul gibi şehirlerin ticaret alanında çok ilerlemiş olduğunu biliyoruz. Bursa[179] yurt-içi ve yurt-dışı gelirlerin temerküz ettiği ve ticaret vasıtasiyle dolaşımın hızlandığı bir şehirdir. Yukarıdaki iddia, yani devlet organının yerleştiği şehirlerde ticaretin geliştiği, Bursa misaliyle doğrulanabilir. Beylik sırasında iki kale ile bir iç şehirden müteşekkil olan Bursa şehrinin Bizans hâkimiyeti altında bulunan İznik'e nisbetle pek fakir olduğu muhakkaktır. Fakat, Bursa Orhan Gazi tarafından zaptedildikten sonra, başkentin bu şehre geçişi ile, zengin İznik'in durumu birdenbire kötüleşmiş, şehir kısa bir sü-

178) **Op. cit.**, s. 175.
179) H. İnalcık, «Bursa and...».

re içinde iktisaden çökmüştür. Buna karşılık, devamlı bir iktisadî gelişmeye mazhar olan Bursa, yarım yüzyıl içinde Anadolu'nun en büyük şehirleri arasına girmiştir. Ayrıca, İstanbul misali de fevkalâde çarpıcıdır. 1478 sayımına göre 97956 nüfusu olan İstanbul, 1520'lerde 400000 nüfusa kadar yükselmiştir.[180]

Şurası muhakkaktır ki, Osmanlı ekonomisinde ticaretin görevi hiçbir zaman mevcut sanayiyi gütmekten ileri gidememiştir. Bu, şu demektir: Osmanlı ekonomisinde ticaret devlet ve ricalin ihtiyaçlarının bir fonksiyonudur. Bu ihtiyaçlar ticareti, ticaret pazarın genişliğini ve pazarların genişliği de sanayiin bünyesini belirlemektedir. İhtiyaçlardaki mevcut farklılaşma, sanayi dalları arasındaki mevcut farklılaşmada yansır. Ticaret meta üretiminin bir sonucu değil, devlet ve devlet ricali tarafından elde edilen artık-ürünün, nadide eşya, lüks yoğaltım malları, harp araçları v.s. şeklinde meta'a dönüşümünün bir sonucudur. Bu bakımdan, XIV. ve XV. yüzyıllardaki Osmanlı ekonomisi yoğaltım-yönlü bir ekonomi olarak kalmıştır.

> «Şehirlerde... sanayi erbabının toplanmasını temin eden... başlıca ticaret sermayesidir. Yani kemiyetçe o kadar çok olmamakla beraber, sınaî faaliyetin **nazımı** olan küçük tacirler sınıfıdır.» [181]

Bu durumun belli-başlı sebebi Osmanlı iktisadî sistemidir. Kapalı köy ekonomileri piyasaya açık olmadıklarından, ticareti ancak şehirlerdeki zümrelerin ihtiyaçları kamçılamaktadır. Belirli şekilde farklılaşmış talep, şehir piyasasında belirli farklılaşmış sanayi dallarını yaratmaktadır. Bu süreç, verilmiş talep karşısında, sanayiin de belli

---

180) Ö. L. Barkan, «Essai sur les données...», p. 27.

181) F. Köprülü, **Osmanlı Devletinin**..., s. 61. siyah benimdir.

kalıplar içinde kalmasını icabettirir. Nitekim, Osmanlı şehir hayatında gördüğümüz esnaf örgütü bu durgun iktisadî durumun bir belirtisidir. Bu durum, zihniyet alanında kanaatkârlık ve tevekkülü temsil eden tasavvuf[182] ve dolayısiyle fütüvvet örgütlerinde yansır. Esnaf örgütleri hiçbir şekilde daha fazla artık-ürün peşinde koşmaz. Bunun vargısı olarak ekonomide, köy birimlerinin kendine-yeter karakterlerinin bir sonucu olan durağan hal, sanayideki durağan hal ile tamamlaşır.

Genellikle, Osmanlı şehir ekonomisinde ticaret, sadece Osmanlı devlet ve ricalinin ihtiyaçlarına tâbi olan bir iktisadî faaliyet olarak kalmaya mecburdur. Ticaretin Osmanlı toplumundaki fonksiyonu o kadar açıktır ki, bazen devlet ricalinin bile tüccar olduğunu görürüz. Devlet ricali kendi sınıfının ihtiyaçlarına cevap veren iç ve dış ti-

---

182) Tasavvufun ortaya çıkış sebebi şöyle açıklanabilir kanaatindeyiz: Kendi ilkel üretim tarzları ile uyuşan, Mazdek ve Babek öğretilerinden ilham alan batınilik hareketi, XIII. yüzyılda Anadolu'da iştirakiyun (İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, s. 24) adı altında köy ve göçebe toplulukları arasında yaygındı. Bu mesleğe karşı XIII. yüzyıldan itibaren Anadolu şehirlerinde tasavvufun yayılmaya başladığını görüyoruz. Vahdet-i Vücut felsefesine dayanan tasavvuf, iştirakiyuna nazaran daha ileri bir üretim tarzının dinî bir görüntüsüdür. Üretim güçlerinin gelişmesi sonucunda Selçuklu ekonomisi göçebeliğe nisbetle daha ileri bir iktisadî aşamaya gelmiştir. Eskiden tamamen somut emeğin hâkim olduğu üretim şekli yerini, yavaş yavaş, soyut emeğe bırakmaya başlamıştır. Emeğin bu yoldan fetiş karakteri alması, fütüvvet gibi iktisadî bir örgütün (ahîlik) yayılması ile yakından ilgilidir. Ekonomide meta üretiminin gelişmesi, emeği soyut emeğe indirgemekte ve bunun sonucunda emek her metada yansıyan üretken bir güç olarak gözükmektedir. Tıpkı Tanrının her insanda yansıdığı gibi... Bu bakımdan, emek de Tanrı gibi tek yaratıcı, tek kutsal olan şeydir. Tasavvuf erbabının elişçiliğine verdiği önem (S. Ülgener, **op. cit.**, s. 71) gözönüne getirilirse, emek ile Tanrı arasında kurulacak özdeşliğin niteliği daha iyi anlaşılır.

caret alanlarına nakdî sermaye yatırmaktan çekinmez. Bunun en güzel misali Candarlı Halil Paşa'dır.[183] Vezir-i Azam'ın Doğu ticaretinin en önemli merkezlerinden biri olan Bizans'a ticaret sermayesi temin ettiği söylenmektedir. Ayrıca, XV. yüzyılda Bursa'da ülema zümresine mensup bazı kimselerin imalâtçı oldukları[184] ve ticaretle uğraştıkları (?) zannediliyor.

Ticaret konusunda üzerinde önemle durulması gereken diğer bir husus, tüccar zümresinin birleşimidir. Osmanlı toplumunun köleliği engelleyen üretim tarzı ticaret alanında da kendisini hissettirmiştir. Meselâ, Bursa tereke kayıtlarından şehrin o zamanki en zengin insanının atik olduğuna rastlıyoruz.[185] Öyle ise, öyle bir toplumla karşı karşıyayız ki, yoğaltım için köle kullanılmasına (cariye, hizmetkâr) cevaz verilirken, köleler azad edildikten sonra toplumda en seçkin yeri alabilmektedir. Vezirlerle kölelerin birlikte ticaret yaptıkları bir ortam, ancak her ikisinin de devletin kulu olduğu bir toplumda gerçekleşebilir.

Osmanlı ekonomisinde ticaretin gelişmesi toplumda şehir ve kır (köy) ekonomilerinin birbirinden ayrılmasına sebep olmuştur. Kapalı köy ekonomilerinin yanıbaşında onunla pek az eklemlenen bir şehir ekonomisi teşekkül etmiştir. Köy ve şehir arasındaki işbölümünün Osmanlı toplumundaki bu garip tecellisi, ekonominin «ikili ekonomi» olarak kalmasına sebep olmuştur. Sınıf açısından reâya ve devlet ricali olarak ayrılan sınıflar, ekonomi açısından kır ve şehir olarak birbirinden kopmuştur. Bundan dolayı, şehir ekonomisi için tek taraflı işleyen bir işbölümü (toprak rantından yararlanma), köyün ve dolayısıyle taşranın devamlı surette ihmal edilmesine yol açmıştır.

183) İ. H. Danişmend, **op. cit.**, s. 271.
184) H. İnalcık, «XV. asır...», s. 61.
185) **İbid.**,

Ayrıca, köy ekonomileri içinde yaratılan toprak rantının devlet tarafından zaptedilişi, taşrada artık-ürün gelirinin temerküzünü önleyen bir etken olmuştur. Bu husus Osmanlı toplumunda açıktır: Köylerde ve kasabalarda yaratılan artık-ürün, genellikle o bölgede kalmadığından, gelecek yüzyıllarda taşrada şehirler gelişememiştir. Ve böylece, Osmanlı ekonomisinde yaygın ve eklemli bir piyasanın yaratılması tâ başlangıçtan beri durdurulmuştur.

XV. ve XVI. yüzyıllarda Balkan şehirleri hakkında incelemelerde bulunan N. Todorov'un bu konudaki fikirleri kanaatimizce, yukarıdaki tezi bir yandan desteklerken, öte yandan irdelemektedir.

Bir yerde, yazara göre:

> «... Türk hâkim sınıfının memleketin tümü ve özellikle şehirlerin kültürel ve iktisadî hayatı içindeki yeri Batı feodal senyörlerinden farklıdır. Balkan şehirlerinde, Türk hâkimiyetinden önce mevcut olan, sarayların ve asiller mahallesinin yokluğu hissedilmektedir.»[186]

Oysa, başka bir yerde,

> «XV. ve XVI. yüzyıllarda Balkanlar'da şehirlerin gelişmesi, Batı'da yeni-feodalizm çağında ortaya çıkan, ekonominin tabiî karakteri ile derebeyi ve köylülerin derebeylik rantından artık ve piyasa ürünü sağlayan kısıtlı imkânları arasındaki mevcut çelişkiyi, Osmanlı toplumunda temel çelişki olarak ortaya çıkarmaz.»[187]

---

186) «Quelques aspects de la structure ethnique de la ville médiévale balkanique» **Actes du Colloque International de la Civilisation Balkanique**, Sinaîa, 1962 **extralt**, p. 43.

187) «Sur certains aspects...», p. 226- 7.

Sanırız ki, bu iki fikir birbirlerini tamamlamaktan uzaktır. Rumeli şehirlerinde (ya da Anadolu şehirlerinde) sarayların ve asiller mahallesinin yokluğu müşahade edildikten sonra, bu şehirlerde dirlik sahiplerinin eline geçen toprak rantının nasıl olup da o şehirlerde metaya dönüştüğü sual edilebilir. Gerçekten burada asıl iddia edilen de budur. Küçük tımar sahipleri bir yana, sayısı mahdut olan has ve zeamet sahiplerinin büyük rant gelirleri, eğer dirlik sahipleri o şehirlerde oturmuyorlarsa, toprak rantının yaratıldığı bölgede sarfedilir mi, sarfedilmez mi? Bu konuda tarihî belgelere sahip değiliz. Fakat has ve zeamet sahibi ricalin devlet ile, yani İstanbul ile, yakın ilişkisi gözönüne getirilirse, Anadolu ve Rumeli'de eksik olan konak ve asiller mahallesinin neden dolayı İstanbul'da toplanmış olduğu anlaşılır.[188]

G. Osmanlı toplumunda şu aslî olay; yani reaya tarafından yaratılan artık-ürünün devlet ricaline geçmesi ve ricalin artık-ürünü kullanma kararlarındaki bağımsızlığı, Osmanlı mülkiyet ilişkilerinin bozulmasına önayak olmuş ve Osmanlı iktisadî sisteminin başka bir iktisadî sisteme doğru evriminin öngördüğü nesnel şartları hazırlamıştır. XIV. ve XV. yüzyıllarda Osmanlı iktisadî sisteminin kendine karşıt, iki yönde gelişme istidadı gösterdiğini müşahede ediyoruz. Bunlardan ilki, klâsik feodalite, ikincisi özel mülkiyettir. Osmanlı toplumunun istikrarı, hernekadar sistemin ilk yönde gelişmesini önlemişse de, ikincisi, özellikle gelecek yüzyıllarda, Osmanlı iktisadî sistemini bozmuş ve yeni bir hâkim mülkiyet ilişkisinin temellerini

188) «**Rum büyük bir kısmı itibariyle kendine yeter bölge idi** ve şüphesiz daha önceki ikiyüz yıl içinde nisbeten sabit ilişkiler kurmuştur.» J. C. Russell, «La Medieval Balkan and Asia Minor Population», **Journal of the Economic and Social History of the Orient**, Vol. III, 1960. p. 273. siyah benimdir.

atmıştır. Osmanlı devletinin her iki mülkiyet şekline karşı kendi bünyesini sonuna kadar savunduğunu ilâve edelim (her sistem gibi).

1. XIV. ve XV. yüzyıllarda Trakya'da Edirne, İstanbul'da Haslar Kazası, Anadolu'da ise Bursa ve Biga'da ortakçı (kesimci) kullara rastlamaktayız.[189] Bu ortakçı kulların bir kısmı, müessese olarak Bizans'tan Osmanlı toplumuna aktarılmış olabilir. Fakat biz, İstanbul Haslar Kazasında mevcut kul köylerinin Fatih Mehmet tarafından kurulduğunu biliyoruz. Bu kullar genellikle, savaşlarda esir edilen hıristiyanlardan müteşekkil olup cüz'i bir nispette, devlet büyüklerinin hassa çiftliklerinde de istihdam edilmekte idi.

Ortakçı kulların iktisadî-hukukî statüsü tamamen serflerinkiyle aynıdır. Miras usulleri, kişisel olarak toprağa bağlılıkları, içevlilik, angarya ve hediye gibi mükellefiyetleri onları serften ayırmaz. Bundan dolayı, ortakçılık ve servaj benzer mülkiyet ilişkilerinin bir sonucudur.

Burada bir nokta üzerinde durmadan geçemiyeceğiz. XIV. ve XV. yüzyıllarda artan Avrupa nüfusu ve şehirleşme hareketi, 1430 ile 1450 yılları arasında buğday fiatlarında müthiş bir yükselişe sebep olmuştur. Artan hububat talebini karşılamak üzere, özellikle Elbe-berisi ülkelerde, köylülerin hürriyetlerini kaybederek serf haline düşmeleri kaçınılmaz olmuştur. Bu serfleşme hareketinin Almanya'dan itibaren, Prusya ve Silezya'ya doğru yayıldığını biliyoruz. Tuhaftır ki, Fatih Sultan Mehmet'in İstanbul'un zaptından sonra kurduğu Haslar Kazası'nı kullarla iskân etmesi de aynı tarihlere tesadüf ediyor. Bu bel-

189) Ö. L. Barkan, «XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri», **İktisat Fakültesi Mecmuası**, 1939 - 1940, Cilt 1, Sayı 1, 2, 4.

ki de, Avrupa'yı istilâ eden ikinci serfleşme hareketinin Osmanlı toplumundaki zarurî bir yankısıdır.

Bu şartlar altında, XIV. ve XV. yüzyıllarda rastlanan ortakçılık şekli, Osmanlı toplumsal bünyesinde klâsik feodalite üretim tarzına doğru açılan bir yol gibi gözükmektedir. Maamafih, bu yolun tâ başlangıçtan beri tıkalı olduğunu söyliyelim. Osmanlı toplumunda reaya ne üretimin amacı, ne de aracıdır. Ortakçı kul ise, üretimin nesnel şartlarından hemen hemen kopmuştur. Bundan dolayı angaryaya konu olabilir. Oysa, toprağı tasarruf eden raiye angaryaya koşulamaz. Osmanlı iktisadî sistemi ancak hür köylü ile devam edebilir. Hür insanın bulunduğu toplumda ise, servaj gelişemez.

Nitekim, Osmanlı toplumunda ortakçı kul mülkiyet şekli hiçbir zaman yaygın olmamış, daima «mânalı bir istisna»[190] olarak kalmıştır. Çünkü,

> «Osmanlı İmparatorluğunun sosyal ve ekonomik iklimi, sosyal bir rejim olarak servaj sisteminin yaratılmasına ve muhafazasına müsait bulunmuyordu.»[191]

Durum, tarihî gerçeklerle de uyuşmaktadır. Meselâ, 1489 tarihinde Haslar Kazasında mevcut olan ortakçı kulların sayısı ikibinden biraz fazla iken, 1530'da bu zümre tamamen ortadan kalkmıştır. Yine, Sultan Süleyman Tahrirlerine göre ortakçı kulların sayısı Rumeli'de vergi veren nüfusun yüzde ikisine, Anadolu'da ise yüzde yarımına kadar düşmüştür. Böylece, Osmanlı iktisadî sisteminin servaja ve dolayısiyle klâsik feodalizme doğru yönelen

190) **İbid.**, s. 444.

191) Ö. L. Barkan, «Türkiye'de Servaj Var mı idi?», **Belleten**, 1956, Cilt 20, Sayı 78, s. 245.

kapısı kapanmış olmaktadır. Durum özel mülkiyet için aynı değildir.

2. Osmanlı toplumunda mirî toprak rejimine karşıt olan serbest mülklerin tesisi kuruluş devrinden beri olağandır. Serbest mülkler, sultanın ileri-gelen devlet ricaline yapmış olduğu temlikler sonucunda ortaya çıktığı gibi, bazen satış (?) yoluyla da tesis edilmekteydi. Ayrıca, sipahi tımarlarının hassa çiftliklerinin rical elinde özel mülkiyete benzer mülkiyet şekilleri yarattığı da bir gerçektir. Fakat, Osmanlı toplumunda carî mülkiyet ilişkilerinden kurtulmak için hâkim sınıfın seçtiği asıl yol, vakıflardır. Hayrî vakıf kisvesi altında kurulan vakıflarla bir çeşit özel mülkiyet yaratılmış oluyor ve böylece, gayri menkul gelirinin kolaylıkla varislere intikali sağlanıyordu.

Osmanlı mülkiyet ilişkilerinin özel mülkiyet şekline doğru evrilme eğilimi Osmanlı iktisadî sisteminin gereklerindendir. Önce, Osmanlı, toprağın mülkiyetine sahip olmasa bile ona tasarruf eder. Mülkiyet ile tasarruf arasındaki ince ayrıntı, toprakları tasarruf etmekten, mülkedinmeye geçiş sürecini kolaylaştırmaktadır. Sonra, topraktan yaratılan rant geliri, eğer bir yere yatırılacaksa, ancak toprak üzerine yatırılabilr. Çünkü, toprak XV. ve XVI. yüzyılların tek üretim faktörü olduğu gibi, bir de diferansiyel rant yaratmaktadır. Bu bakımdan, Osmanlı mülkiyet ilişkilerinin, yukarıdaki her iki şartı birlikte gerçekleştiren özel mülkiyet şekline doğru evrilmesi, klâsik feodal mülkiyet şekline doğru evrilmesinden daha kolaydır. Bu eğilimin ticaret tarafından kuvvetlendirildiğini söyliyelim. Devlet ricali elinde biriken gelir ticaret kanaliyle piyasaya arzedilince gelirin yeniden-bölüşülmesi tüccar zümresi lehine olur. Böylece büyük rant sahipleri ile tüccar ve tefeci zümresinin artan iktisadî gücü, biriktirilen nakdî sermayeyi yatıracak bir yer arıyacaktır. Bu fonların bazı el-

lerde birikimi, özellikle XVI. yüzyılın başlarında, kapıkulunun Anadolu'ya geçmesinden sonra,[192] mevcut mukataa ve iltizam şekillerini değiştirmeye başlayacak ve gelecek yüzyıllarda toprakların özel mülkiyete geçiş sürecini hızlandıracaktır.[193]

Bitirmeden, özel mülkiyet şekline doğru açılan gediği kapamak için, Osmanlı devletinin kendi mülkiyet ilişkilerini ısrarla devam ettirmeğe çalıştığını hatırlatalım. Özel mülk haline gelmiş toprakları müsadere etmek, tımara vermek, divanî hissesini zaptetmek ve öşür mükellefiyeti yüklemek, XIV. ve XV. yüzyıllarda Osmanlı toplumunda sık-sık görülen olaylardır.

192) M. Akdağ, **Büyük Celâli Karışıklıklarının Başlaması,** Erzurum 1963, s. 19. E. Cezar, **Osmanlı Tarihinde Leventler,** İstanbul 1965, s. 53.

193) B. A. Cvetkova, «L'évolution du régime féodal turc...».

III

ASYA MI FEODAL ÜRETİM TARZI MI?

A. 1853'den beri Asya üretim tarzı kavramının geçirdiği serüven zikzaklarla doludur. Konumuz bakımından bu serüvenin kısa bir tarihçesini vermeyi uygun buluyoruz.

Marx, bütün ömrü boyunca Asya üretim tarzı kavramından vazgeçememiştir. Asıl görevinin içinde yaşadığı kapitalist toplumun tahlili olduğu düşünülürse, hemen hemen her eserinde Asya üretim tarzına verdiği nisbî önem başka türlü yorumlanamaz. Kronolojik olarak Asya üretim tarzından bahsettiği yerler şunlardır:

1⁰ — 1853'de Engels'e yazdığı mektuplar ile, Hindistan ve Şark Meselesi[194] (Osmanlı İmparatorluğu) hakkında **New York Daily Tribune**'e yazdığı makaleler.

2⁰ — **Capital**'i hazırlamak üzere kaleme aldığı **Formen (Pre-Capitalist)** denilen çalışma notları.

---

194) Şark meselesine misal olmak üzere: «Türk... **derebeylik devrinin en alt ve en barbar döneminde** bulunan toprak sahibi, memur ya da askerdir.» Ya da: «... İngiliz mamul ürünlerini büyük miktarda ithal etmek ve bu mamul eşyanın ucuz satılması asyai (asiatique) kapalı hayatın ev sanayiini kısa zamanda ortadan kaldırmıştır.» K. Marx, **Türkiye Üzerine**, Gerçek Yayınevi, İstanbul 1966, s. 19, 29. Çev. S. Hilâv ve A. Tokatlı, siyah çevirenlerindir.

3° — **Critique**'in tarihi maddecilik metodunu açıklayan meşhur önsözü (ki toplumların devirleşmesi hakkındaki tanınmış cümleyi zikretmeden geçemiyeceğiz: «Asya, antik, feodal ve modern burjuva toplumunun üretim tarzlarını, toplumun iktisadî şekillenmesinin kademeli çağları olarak alabiliriz.)[195]

4° — Kapitalist toplumların tahlilini yapan, fakat her fırsatta Asya ya da Doğu üretim tarzından bahseden **Capital.**

5° — Rus sosyoloğu M. M. Kovalevsky'ye karşı yaptığı tenkitler.[196]

6° — Hayatının son anlarında V. Zassoulitch'e yazdığı mektuplar.[197]

Bununla birlikte, Marx'ın bu denli üzerinde durduğu Asya üretim tarzı kavramı hiçbir zaman, hattâ günümüzde bile, genel bir tasvip ve kabule mazhar olmamıştır. Bu aldırmazlık ya da reddedilişin sebepleri neler olabilir?

Tarihî maddecilik metodu ile ortaya serilen tek gerçek, marxist ya da marxist-olmayan toplumsal bilim adam

---

195) **Critique**..., p. 31.

196) Marx'ın servaj ve Hindistan'daki mülkiyet şeklinin aynı sayılamıyacağı hakkındaki düşünceleri açıktır:

> «Kovalevsky diğer şeyler yanında, Hindistan için hiç önemli olmayan servajı unutuyor... Romano-Germen derebeyliği için çok karakteristik olan «toprağın şiiri» Roma'da olduğu kadar Hindistan için sözkonusu değildir. Hindistan'da toprak asil sınıfa dahil olmayanlara (soysuzlara) temlik edilmeyecek derecede **asil** değildir.»

L. L. Gomoyunev and R. A. Ulyanovski, «The Work of the Russian Sociologist M. M. Kovalovsky» XXV. **International Congres of Orientalist,** Moscow, 1960. Zikreden: E. J. Hobsbawn, **op cit.,** p. 58. Tercümede mevcut parantez daha geniş tutulmuştur.

197) Bu konuda daha geniş bibliyografya için bakınız: M. Godelier, «Bibliographie sommaire des écrits de Marx et d'Engels», **La Pensée,** No. 114, Avril 1964.

ları tarafından hiçbir şekilde cerhedilmemiş olan, toplumların gelişme kanunları ve bu kanunların belirlediği tarihî devirleşmedir. Marx ve Engels, 1845---46 yılları arasında, bu konu üzerindeki çalışmalarının ilk ürününü **The German Ideology**'de vermişlerdi. Marx ve Engels'in fikirlerinin henüz teşekkül etmeye başladığı 1840'larda yayımlanan bu eserde, toplumların gelişme kanunlarına göre her topluluk evrensel olarak dört aşamadan geçmek zorundadır. Kabile mülkiyeti, müşterek ya da devlet mülkiyeti, feodalite ya da malikâne mülkiyeti ve nihayet kapitalist mülkiyeti.[198]

Oysa, toplumların tarihî devirleşmesi konusunda Marx ve Engels'in **Communist Manifesto**'da[199] (1848) takındıkları tavır oldukça değişiktir. Gelişme kanunlarına göre toplumlar zorunlu olarak şu tarihî aşamalardan geçer: Kölelik, feodalite ve kapitalizm.

1845 - 1858 arası, Marx'ın «olgunlaşan Marx» dönemine ait olduğu bilinmektedir.[200] Gerçekten, **Ideology** ile **Manifesto** arasında devirleşme konusunda ortaya çıkan birbirini tutmayan kavramlar bunu teyid etmektedir. Marx, ancak 1857'den itibaren, olgunluk yıllarına tekabül eden 1860'larda, fikirlerini geliştirmek imkânını bulmuş ve iktisat, felsefe, sosyoloji ve tarih alanlarında erişilmez bir kültür edinmiştir. **Pre-Capitalist, Critique** ve nihayet **Capital** bu olgun Marx'ın eserleridir. Maamafih, öyle gözükmektedir ki, **Critique**'de devirleşme konusunda geliştirdiği fikirler, genellikle **Ideology**'deki düşünceleri üzerine temellenmiştir.

---

198) **Op. cit.**

199) **Communist Manifesto: Socialist Landmark,** Allen and Unwin, London, 1961, H. J. Laski'nin önsözüyle.

200) L. Althusser, «Aujourd'hui», **Pour Marx, F. Maspero,** Paris 1966, p. 27.

Engels'in bu konudaki davranışı Marx'ınkinden biraz daha farklıdır. Hernekadar Engels'in 1853 tarihli mektuplarında, Asya ülkelerinin özgül üretim tarzları bahis konusu ediliyorsa da, tarihî devirleşme üzerine yazdıklarına bakacak olursak, Asya üretim tarzı ile yakından bir ilgisi olmadığını görüyoruz. Marx'ın aksine Engels'in üzerinde çalıştığı asıl konu Avrupa feodaliteleridir.[201]

Anti-Duhring 1877 - 1878 yıllarında, yani Marx hayatta iken yayımlandı. Eserde Avrupa feodal üretim tarzı hakkında geniş açıklamalara karşılık, Asya üretim tarzının lâfı edilmemektedir. Bu konuda belki de sadece bir-iki cümleyi zikredebiliriz. Meselâ: «Devletin ya da komünün toprağın mülksahibi olduğu Doğu'da, toprak mülkiyeti terimi bile lisana yabancıdır.»[202] Tabiatiyla niyetimiz bu ufak ibareden, Engels için, Asya üretim tarzı lehine bir sonuç çıkarmak değildir. Fakat tuhaftır ki, yeni bir anlam verdikleri eski terimleri ustalıkla kullanmasını bilen Engels gibi bir bilgin, Türk'lerden bahsederken, «Doğu'da fethettikleri ülkelere bir çeşit tarımsal feodaliteyi getiren ilk Türk'ler olmuştur,»[203] diyerek Türk toplumsal bünyesini klâsik feodalite olarak değil, fakat bir «çeşit» ve «tarımsal» olarak nitelendirmiştir. Fakat galiba, Engels'in Türk toplumu hakkındaki kanaati kesindir. Yine bir yerde, Türkler hıristiyan ülkelerini zaptettikten sonra bile, toplumsal bünyeleri feodalizm göstermez, diyor. Bu bünye ona göre «yarı-feodalite»[204]dir.

---

201) Marx'da feodal üretim tarzının toplu bir tahlilinin mevcut olmadığını hatırlatalım. O feodalizm ile, kapitalizmî doğuran bir üretim tarzı olduğu kadariyle ilgilenmiştir.

202) **Anti-Duhring**, Edition Social, Paris 1963, p. 209.

203) **Ibid.**, p. 209.

204) **Correspondance**..., (Mektup: Decembre, 1882).

Ayrıca, Riazonof, Engels'in 1890'da **Neue Zeit** de yazdığı «Die auswertige Politik des Russischen Zarentus», adlı makale-

Bütün bunlara rağmen, Engels'in Asya üretim tarzı hakkındaki tutumu **L'origine**'inde bellidir. Şu anlamdaki, kitapta Asya üretim tarzı hakkında ne bir söz, ne de bir telmih vardır. Fakat neden?

L'origine 1881—1882 yılları arasında hazırlanan üç önemli çalışma üzerine kurulmuştur. **Sur l'histoire des anciers Germains, L'epoque franque** ve **La Marche.**[205] Fakat eser, 1884'de, yani Marx müsveddeleri görmeden yayımlandı. Kitap esas itibariyle Morgan'ın Amerika Kızılderilileri hakkında yaptığı sosyolojik ve antropolojik çalışmalar ile Maurer'in eski Germen kabileleri üzerine yaptığı tarihî araştırmalara dayanmaktadır. Kitapta Engels'i ilgilendiren asıl konu, genel hatları ile, Avrupa toplumlarının evriminin devirleşmesi meselesidir. Böyle olunca, **L'origine**'de Asya üretim tarzının incelenmesine gerçekten mahal olmadığı söylenebilir.

Bu kısa açıklamadan sonra şunu ileri sürebiliriz: Asya üretim tarzı kavramı Marx'ı gerçekten bütün hayatı boyunca sürüklemiştir. Buna karşılık Engels'in konuya aynı ilgiyi gösterdiği söylenemez. Kendisi, kavrama hiçbir zaman karşı çıkmamış, fakat savunmasını da yapmamıştır.

Marx ve Engels öğretisinin diğer önemli bir nazariyecisi olan Lenin'e gelince. Onun bu konu hakkında faz-

---

den şu parçayı zikrediyor:

> «Gerçekten de tıpkı bütün öteki Doğu egemenlikleri gibi, Türk egemenliği de, kapitalist bir toplumla uzlaşmıyacak bir şeydir. Çünkü elde edilen artık-değeri zorba valilerin ve gözü doymaz paşaların pençesinden kurtarmak imkânsızdır; burada, burjuva mülkiyetinin ilk temel şartını yani tüccarın ve malının emniyet altında bulunan halini görmüyoruz.»

K. Marx, **Türkiye Üzerine,** op. cit., s. 9.

205) Bu üç çalışma **L'origine**...'in zikredilen baskısında mevcuttur.

la birşey söylediği iddia edilemez. Yalnız «Karl Marx» adlı son makalelerinden birinde Asya üretim tarzı kavramını kabul ettiğini belirtiyorsa da[206], bu makaleden büyük sonuçlar çıkarmak hatalıdır.

Bazı marxistler arasında Asya üretim tarzına karşı alınan kesin cephe, J. Stalin'in **Matérialism dialectique et matérialism historique** adlı kitabının kapsadığı fikirler ile ilgilidir. Tarihî devirleşme konusunda Stalin kategoriktir: «Tarih beş tip üretim ilişkisi tanır: İlkel komünizm, kölelik, feodal rejim, kapitalist rejim ve sosyalist rejim.»[207]

Marxist metod ve teori hakkında bilgisini (ya da tutumunu), meselâ bir «değer kanunu» ile, rahatça ölçebileceğimiz[208] Stalin'in bu sert tutumu ilk meyvalarını 1930 Tiflis ve 1931 Leningrad Konferanslarında verdi. Konu ile yakından ilgisi olduğu için, her iki konferanstan çıkan sonuçları, E. Varga'dan alarak aktarıyoruz.[209]

Tiflis: «Bütün tarihleri boyunca Asya ülkelerinin orijinelliği barizdir. Bu anlamda, Asya üretim tarzı diye adlandırılabilecek, özel bir feodalite bünyesi gösterirler.»

Leningrad: «Doğu'daki feodalitenin orijinelliğinden bahsetmek isteriz, yoksa Asya üretim tarzından değil.»

Asya üretim tarzının Marx'tan Stalin'e kadar geçirdiği serüven böyle olunca, bu konudaki marxist fikirlerin de değişik olacağı açıktır. Çeşitliliği görmek için, son beşaltı yıldır bu konuda, leh ve aleyhte yayımlanan, kitap ve makalelere bir göz atmak yetişir. Tartışmalar, halihazır-

---

206) J. Chesneaux, «Où en est...», II. p. 4. E. Varga'dan alınan parça. Ayrıca bakınız: K. Wittfogel, **op. cit.**, p. 494 - 96.

207) J. Staline, **Matérialism dialectique et matérialism historique**, Editions Sociales, Paris, p. 24.

208) **Economic Problems of Socialism in the U. R. S. S.**, Moscov 1952.

209) E. Varga, **Essais sur l'économie politique du Capitalisme**, Editions du Progrés. Moscou, 1967, p. 375.

da, Japonya (1929'dan beri)[210], Rusya, Polonya, Güney Amerika, Hindistan ve özellikle Fransa'da sürüp gitmektedir.

Asya üretim tarzı üzerindeki tartışmaların ne kadar verimli olduğu (olacağı) iki ayrı, fakat birbirine sıkıca bağlı plânda değerlendirilebilir. İlki, teorik plândır. Bu alanda yapılacak çalışmalar, Marx ve Engels'in öğretilerinden hareket ederek, yani **kaynağa inilerek,** tarihin kavramlaşmasında Asya üretim tarzının mahiyetini ve yerini tâyin edecektir. Bu alanda başarı kazanmak için, herşeyden önce, Asya üretim tarzı kavramı tutarlı teorik bir model olarak ortaya konulmalıdır. İkincisi, tarihî plândır. Belirli toplumların tarih süreci içinde geçirdiği, belirli aşamalar incelenmeli, gösterdikleri «asyai» özgül iktisadî-içtimaî bünyelerine göre, kurulmuş olan teorik model ile karşılaştırılmalıdır. Tabiatiyle, Asya üretim tarzı kavramsal modelinin araştırılmak istenilen bireysel toplumların özgül bünyeleri ile ne kadar uyuştuğu **à priori** söylenemez. Ancak, tarihî araştırmaların ışığı altında tetkik edilen belli bir toplumun, Asya üretim modelini ne dereceye kadar tatmin ettiği sorulabilir. Bu bakımdan, Asya üretim tarzı kavramı tarihî araştırmalara ancak bir çerçeve çizebilir. Tabiatiyle, bireysel özellikleri bir yana, verilmiş toplumun iktisadî-içtimaî bünyesi, kavramsal model ile uyuştuğu sürece Asya üretim tarzı «model»i doğrudur.

Son yıllarda bu alandaki tarihî araştırmaların hızlandığını söyliyelim. A. Abdel-Malek'in Mısır toplumu (kısmen)[211], S. de Santis'in Astek, Maya ve İnka toplulukla-

---

210) K. Shiozawa, «Les historiens japonais et le mode de production asiatique», **La Pensée,** No. 122, Août 1965.

211) **Egypte: Société Militaire,** Editions du Seuil, Paris 1962.

rı[212], P. Bateau'nun Madagaskar toplumu[213], J. Suret - Canale'in Tropik Afrika toplumları[214] ve nihayet G. A. Malekechvili'nin Eski Doğu toplumları[215] üzerinde yaptıkları tarihî araştırmalar bu tür denemelerdendir.

Bu sayılan araştırmalar doğrudan doğruya Türk toplumunu ilgilendirmemektedir (A. Abdel-Malek'in yaptığı araştırma hariç. Fakat o da Asya üretim tarzı ile sıkı bir ilişki kurmamıştır). Kanaatimizce, bu konuda bizi, yani Osmanlı toplumunu, asıl ilgilendirmesi gereken iki araştırma mevcuttur.

İlki, Yves Lacoste'un İbnî Haldun ile ilgili olarak Kuzey Afrika islâm ülkeleri hakkında yaptığı araştırmadır. Yazara göre bu ülkelerin tarihî gerçeğini anlamak için Asya üretim tarzı kavramına başvurmak gereklidir.

> «Bugün dünyanın büyük bir kısmının tarihî evriminin esasını anlamak için Asya üretim tarzı kavramı ortaya çıkmış, artan sayıda ve derinliğine yapılan araştırmaların konusu olmuştur. Daha şimdiden, bu araştırmalar Asya, Afrika ve Amerika ülkelerinin sömürgecilik-öncesi mazilerini aydınlatmaya başlamıştır.»[216]

İkincisi, H. Antoniadis-Bibicou'nun Bizans toplumu

---

212) «Communautés de village chez les Incas, les Asteques et les Mayas», **La Pensée,** No. 117, Octobre 1964.

213) «Les droits sur la terre dans la société malgashe precoloniale», **La Pensée,** No. 117, Octobre 1964.

214) «Les sociétés traditionalles en Afrique tropicale et le monde de production asiatique.» **La Pensée.** No. 117. Octobre 1964.

215) «Esclavage, féodalism et mode de production asiatique dans l'Orient ancient», **La Pensée,** No. 132, Avril 1967.

216) **Ibn Khaldoun,** E. Maspero, Paris 1966, p. 17. Fakat bazı yazarlara göre islâm ülkelerinde Asya üretim tarzı söz konusu değildir. Meselâ: M. Rodinson, **Islam et Capitalism,** Editions du Seuil, Paris 1966, p. 73 - 83.

hakkında yaptığı tarihî araştırmadır. Yazara göre, bir toplumun hangi üretim tarzına dahil edileceği, ancak o üretim tarzına hükmeden kanunların, bahis konusu toplumda geçerli olup olmadığının tahkiki ile anlaşılabilir.

> «Bir ülkenin iktisadî-içtimaî sisteminin şu ya da bu üretim tarzına ait olması ya da olmaması, ancak sözü edilen üretim tarzını (yani Asya üretim tarzını) tâyin eden temel kanunlara hükmeden içsel kanunların unsurları ile karşılaştırılmasından sonra anlaşılır.»[217]

Tarihî araştırmasında, H. Antoniadis-Bibicou Bizans toplumu ile Asya üretim tarzı kavramını karşılaştırmıştır. Vardığı sonuç, Bizans'da Asya üretim tarzının bir iktisadî-içtimaî sistem olarak mevcut olmadığıdır.

Osmanlı toplumunun XIV. ile XV. yüzyıllarına ait toplumsal bünyesinin anlaşılmasında her iki çalışmanın da önem derecesi şüphe götürmez. Çünkü, Osmanlı toplumu bir yandan, islâm geleneklerini devam ettirirken, öte yandan, üzerine kurulduğu Bizans toplumundan, muhakkak ki, birçok müesseseyi almıştır.

Türkiye'de Asya üretim tarzı kavramından ilk defa S. Hilâv bahsetmiştir[218] (1965). Onu takiben yayımladığımız ufak, (fakat kusurlu) bir denemede[219] Asya üretim tarzı «model»ine içsel ve dışsal bir dinamik vererek sistemin nasıl evrildiğini gösteren bir ipotez ileri sürmek istemiştik. Bu teorik çalışmada birbirine bağlı iki amaç güdüyorduk: i) Marxizmin kaynağına inmek, ii) Türk tarihinin gerçeklerine eğilmek.

Denemeye karşı ilk bilimsel tepki B. Akşit'den gel-

---

217) «Byzance et le mode de production asiatique», **La Pensée**, No. 129. Oct. 1966.

218) **Op. cit.**

219) **Op. cit.**

di.[220] İsmail Hüsrev, İ. Yasa, N. Berkes, Muzaffer Şerif (?) ve M. Kıray okulunu izleyerek «Türkiye'de Az-Gelişmiş Kapitalizm»in tahlilini yapan yazar, Türkiye gerçeklerine tarihî maddecilik metodunu uygulamanın (tıpkı İsmail Hüsrev gibi) ikinci bir örneğini veriyor. Fakat, yazarın Asya üretim tarzı kavramına karşı tutumu menfidir. B. Akşit'e göre, Asya üretim tarzı ile kölelik aynı üretim tarzıdır (neden?) ve Osmanlı toplumsal bünyesi klâsik feodalizm özelliklerini gösterir ve hattâ, Türk toplumunun gelişmesini araştırmak için onun özgül iktisadî-içtimaî bünyesine bakmak bile gerekli değildir. Nitekim:

> «... biz Asya-türü üretim biçimi içine giren ülkelerin bu tür üretim yaptıkları için... az-gelişmiş ülke durumuna düştüklerini değil, tersine Batı'nın feodalizmden geçerken ki devreden tutun da bugünkü yeni-sömürgeci aşamasına kadar, bu ülkelerin az-gelişmiş ülke olmaya şartlandığı için öyle olduklarını söyliyeceğiz.»[221]

Tabiatıyla, Asya üretim tarzı tahlili asla emperyalizm tahlilini naksettirmez, aksine, emperyalizm ile Asya üretim tarzı tahlilleri mutlaka birlikte yürütülmelidir. Fakat, Asya üretim tarzı kavramı ile araştırılmak istenilen asıl nokta başkadır. Sözü edilen ülkelerin sömürgecilik ve emperyalizm dönemine girmeden önce ve girdikten sonra iktisadî-içtimaî bünyeleri nedir ve nasıl evrilmektedir. Mesele, kaba hatlarıyla, tarım ekonomisine dayanan bir ülkede topraktan yaratılan artık-ürünün devlet, yani, onu temsil eden hâkim sınıf tarafından gaspedilmesi halinde, ekonomide iktisadî dinamiğin ne derece etkinlikle işlediği[222] ve

---

220) **Op. cit.**

221) **İbid.**, s. 21.

222) Yves Lacoste, **Geographie du sous-developpement**, Press Universitaires de France, Paris 1965.

bu iktisadî temel üstüne kurulan toplum yapısının ne şekil alacağıdır.

Öte yandan, Türkiye'de Asya üretim tarzı üzerinde yapılan çalışmaların genişlemek istidadında olduğunu hatırlatalım. G. Kazgan yayımladığı **İktisadî Düşünce** tarihinde Asya üretim tarzına bir bölüm tahsis etmiştir. G. Kazgan'a göre, «Asya-tipi-üretim-tarzı kavramı hem marxist teori, hem de içinde yaşadığımız Türk toplumu bakımından önem taşımaktadır.»[223] Ayrıca,

> «... Asya-tipi-üretim-tarzı kavramını Türk toplum ve iktisat tarihi açısından da önemli bulmaktayız. Bu konuda hiçbir iddiada bulunmaksızın ve konunun incelenmesini uzman iktisat tarihçilerine bırakarak şunu belirtelim ki, kanımızca Osmanlı İmparatorluğu hiç olmazsa XVI. yüzyılın sonuna kadar çarpıcı şekilde bu tip bir yapı göstermektedir.»[224]

B. Şema ve modellerin birbirine zıt iki görevi vardır. Soyutlamalar sonunda gerçeğin temelini anlamak yolundaki müsbet görevi, soyutlamalar sonunda yaşanılan gerçeği kaybetme yolundaki menfi görevi. Yukarıda, XIV. ile XV. yüzyıllar arası Osmanlı toplumu için kurduğumuz tarihî modelde de bu iki unsurun mevcut olduğundan şüphe etmemeliyiz. Model, Osmanlı toplumunun mantığını açığa vururken, yaşanmış gerçeği bize unutturabilir. Ama başka ne yapabiliriz? Tarihî gerçek, ancak gerçeğin «yorum» una göre yeniden-kurulabilir.

XIV. ve XV. yüzyıllara ait Osmanlı toplumunun tarihî modeli bir kere kurulduktan sonra, **eğer yalnız eğer,** bu model tarihî olgularla uyuşuyorsa, yapılacak şey mo-

223) **Op. cit.**, s. 191.
224) **Ibid.**, s. 200.

deli, i) Asya üretim tarzı, ii) Feodal üretim tarzı «model»-leri ile karşılaştırmaktır. Böylece, Osmanlı toplumunun iktisadî-içtimaî bünyesi ile Asya ya da feodal üretim tarzları arasındaki yakınsaklık, paralellik ve ıraksaklık tespit edilmiş olacaktır.

1. Marx ve Engels'in Asya üretim tarzı dedikleri kavramın incelenmesinden edinilen ilk intiba, bahis konusu ülkelerin bu modeli tarihî, fakat aynı zaman «tarihsiz» bir zamanda yaşamış olduklarıdır. Öyle gözükmektedir ki, bu ülkeler Asya üretim tarzını belirli bir tarihî çağda yaşamışlardır, fakat hangi çağda yaşadıkları kesinlikle belli değildir. Ve hattâ, Asya üretim tarzını yaşamış olan ülkelerin, «hangi ülkeler» oldukları (Hindistan hariç) bile bilinmemektedir. Bu bakımdan, Asya üretim tarzı kavramı zamansız ve mekânsız bir kavram gibi gözükmektedir. Öyle ise, bu konu ile ilgilenenin yapacağı iş, Asya üretim tarzı kavramsal modelini, belli bir ülkenin, belli bir tarihî çağı için kurulmuş olan toplumsal modeli ile karşılaştırmaktır. Aşağıda mantığını kurmaya çalıştığımız Osmanlı toplumu, Asya üretim tarzı ile karşılaştırılmıştır.

1° Her İki Modelde Toprak Mülkiyeti

Marx, Asya üretim tarzında toprakların mülkiyeti hususunda, bazen «özel mülkiyetin yokluğu», bazen «müşterek mülkiyet», bazen «komün mülkiyeti» bazen de «devlet mülkiyeti» şekillerini kullanmıştır. Toprağı işleyen köylünün durumu hakkında da kesin bir ifade kullanmaktan kaçınmıştır. Köylü toprakları bazen özel, bazen de müşterek olarak tasarruf eder.

Osmanlı toplumunda ise toprağın mülksahibi Beytülmâl ve (yani) dolayısiyle devlettir. Topraklar mirîdir ve rakabesi devlete aittir. Reaya toprağı bireysel olarak tasarruf eder.

İstisnâ: Osmanlı toplumunda rakabesi devlete ait

topraklar üzerinde serbest mülkler tesis edilmiştir ve vakıf mülkiyeti teşekkül etmiştir.

2° Her İki Modelde Sınıflaşma

Marx'a göre Asya tipi devlet birleştirici, ulu bir varlığa sahiptir. Devlet, başkan (bazen ceberrut, bazen demokrat) ve maiyeti erkânı tarafından temsil edilir. Halk ise, «genelleşmiş köledir». Bununla birlikte, devlete ait toprakları tasarruf eden birey üretimin nesnel şartlarından ayrılmamıştır. Bu bakımdan ne köle, ne de serftir.

Osmanlı toplumunda, çoklukla eşanlamlı kullanılan devlet ve sultan üstün otoriteyi temsil eder. Devletle özdeş olan sultan, etrafına toplanmış kul ya da Türk asıllı asker, idareci ve seçkin ülema zümreleri ile hâkim sınıfı teşkil eder. Tâbi ya da sömürülen sınıf asıl üretici olan, reayadır. Fakat, reayanın, genel kural ve tatbikat olarak toprağa bağlılığı söz konusu değildir.

Not: Marx'ın zihninde olan Asya tipi devletin yerine Osmanlı Devleti daha ileri üretim güçlerine ve örgütüne dayanan, köyde tarım, şehirde ise ticaret ve sanayi üzerine kurulmuş, zaptettiği toprakların haraç ve ganimet gelirleriyle beslenen, ekonomide her faaliyet dalını örgütleyip, denetleyen, fevkalâde gelişmiş teşriî, idarî, kazaî ve malî organlara sahip bir devlettir.

3° Her İki Modelde Sınıf Çatışması

Asya toplumlarında da hâkim ve tâbi sınıflar arasındaki sınıf çatışmasını üreticiler tarafından yaratılan artık-ürünün gaspedilme şekli tâyin eder. Bu üretim tarzında, köy toplulukları tarafından üretilen artık-ürün (rant) ya da artık-emek vergi, haraç ve genelleşmiş angarya şeklinde devlete geçer.

Osmanlı toplumunda reaya tarafından yaratılan artık-ürün mükemmel bir vergi sistemi ve örgütü yoluyla devlete ya da devletin bir memuru olan sipahiye aktarılır. Angarya, ancak genelleşmiş angarya şeklindedir; istisnaî

olarak devlet hizmetlerine karşı konulur. Saray, asker ve ülema tarafından temsil edilen devlet bu artık-ürünü kendi «refah fonksiyonu» na göre kullanmakta serbesttir.

Sanıyoruz ki, köylü tarafından yaratılan toprak rantının devlete vergi yoluyla geçiş şekli, Marx'ın Asya üretim tarzında ve Osmanlı toplumunda birbirine benzemektedir. V. M. Mutafcieva bu hususu şöyle belirtiyor: «Toprak mülkiyetinin üstün devlet hazinesine ait olduğu diğer Doğu feodal toplumlarında, feodalite rantı genel vergi ile karışıktır.»[225] Ya da başka bir yerde işaret ettiği gibi: «Genelikle, feodalite rantı hakkında Marx'ın tasnifi esasında bu rantın bütün unsurlarını içine alan Osmanlı vergilerine tamamen uygulanabilir.»[226]

4° Her İki Modelde Devletin Yaptığı Kamu İşleri

Asya üretim tarzında devlet kamu işlerini yapmakla görevlidir. Bu işler aslen sulama tesisleri, talî olarak da yollar ve diğer kamu hizmetleridir.

Asya ülkeleri için, Marx ve Engels'in sulama tesislerine (baraj, kanal ve köprü) verdikleri önemin sebebi açıktır. Bu ülkelerde üretimi düzenlemek ve devam ettirmek, (yeniden-üretim), ancak onsuz-edilemez bir üretim gücü olan su faktörünü ehlileştirmekle; insan iradesine tâbi kılmakla mümkündür. Bunu başaran devlet toplumsal üretimi örgütlemek yolunda, toprakların mülkiyetine sahip olur. Maamafih, sulama tesisleri hakkında yürütülen bu usavurma, devletin yaptığı diğer kamu işleri —bu işler üretim için kaçınılmaz olmadığı sürece— söz konusu olunca, toprakta devlet mülkiyetinin ortaya çıkış sebebini pek açıklayamaz.

Osmanlı toplumunda kamu işleri ve hizmetleri devlet ve devleti temsil eden hâkim sınıf tarafından yapılır.

---

225) **Op. cit.**, p. 146.
226) **Ibid.**, p. 147.

Toprak açmak, köy ve kasaba kurmak, madenleri işletmek, güvenliği sağlamak ve nihayet şehirlerde ticaret ve sanayi faaliyetlerini tanzim etmek devletin görevidir. Hâkim sınıfı temsil eden rical ise daha ziyade dinî, eğitim, sağlık ve toplumsal dayanışma gibi kamu hizmetlerini üzerine almıştır.

Tarıma dayanan Orta-Çağ ekonomilerinde üretim üç temel faktöre dayanır: Su, toprak ve insan. XIV. ve XV. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğunun yerleştiği Anadolu ve Rumeli topraklarında tabiî coğrafya şartları (nehirler, yağışlar ve kuraklık) suyun, meselâ Mısır'da olduğu gibi, tarım için bir nimet ya da bir afet halini almasına müsaade etmez. Anadolu toprağında ne nehir ve yağmurlardan dolayı mahsulü toptan mahveden seller, ne de ekini kavuran şiddetli kuraklıklar gözükür. Böyle olunca, mevcut iklim şartları altında, tarımdaki üretim süreci «normal» bir seyir takibeder.

Osmanlı ekonomisinde toprak boldur. Ve hattâ bu toprak bolluğundan yararlanmak için Osmanlı Devleti daima sürgünler kullanmak zorunda kalmış, özellikle Rumeli hattâ Anadolu'da bile toprakları şenlendirmek için devamlı tedbirler almıştır. Kuruluş sırasında ve onu izleyen yüzyıllarda Osmanlı Devletinin aslî görevlerinden biri toprak açmak olmuştur.

Buna karşılık, Osmanlı toplumu için insan faktörü önemlidir. XIV. yüzyılda Anadolu ve Rumeli'deki Osmanlı nüfusunun oniki milyon ile onaltı milyon[227] arasında olduğu tahmin edilmektedir. Bu rakamlar, XIV. ve XV. yüzyıllar için muhakkak daha düşük olmalıdır.

Osmanlı ekonomisinde, tabiî coğrafya şartlarından

---

227) Ö. L. Barkan, «Essai sur les données...», p. 23. F. Braudel, **La Meditarrenée et le monde metitarrenéen â l'époque de Philippe II.** Paris 1944, p. 137.

ötürü, üretici faktör olan insan, düzenlenmesi gereken sudan daha önemli olunca, Osmanlı toplumunda kamu iş ve hizmetlerinin neden dolayı insana (reayaya) doğru yöneltildiği anlaşılır. Osmanlı toplumunda onsuz-edilemez olan üretgen faktör, insandır. Hele bu faktör diğer bir üretim faaliyeti olan harb için gerekli olursa...

Fakat bu iddia, Osmanlı toplumunda topraklarda devlet mülkiyetinin ortaya çıkış sebebini izah edemez. Sanıyoruz ki, Osmanlı Devletinin ve devlet ricalinin insanı hedef tutan kamu iş ve hizmetlerini görmesi, devletin toprakların mülksahibi olmasını açıklıyan yeter bir sebep değildir. Bundan dolayı, Osmanlı toplumu için açıklanması gereken asıl mesele, nasıl olup da devletin toprak üzerindeki mülkiyet hakkını devam ettirmiş olduğudur.

Nizamülmülk devrinde Büyük Selçuklu Sultanlarının yapmaya mecbur oldukları esas işler, «araziyi sulamak için yeraltında mecralar» yapmak, «cedveller» açmak ve «köprüler» kurmaktır.[228] Aynı iş, Mısır Memlûk Devletinin ikta' sahiplerine yüklediği bir görevdir. Her ikta' sahibi «baraj ve kemerleri»[229] tamir etmek zorundadır. Büyük Selçuklu Devletinin ve Memlûklerin oturduğu coğrafî sahalar Dicle ile Fırat ve Nil gibi büyük nehirlerin geçtiği yerlerdir. Bu ükelerde toplumsal üretim sürecini aksatmamak için, taşkın zamanlarda nehirleri zaptetmek, kurak zamanlarda ise nehirleri tasarrufla kullanmak gereklidir. Bu düzenleme işi, M.Ö. ikibin yıldan beri hem Maveraünnehir[230], hem de Mısırda[231] yapılagelmektedir. Böy-

228) Nizamülmülk, **op. cit.**, s. 21.

229) A. N. Poliak, **Feudalism in Egypt, Syria, Palestine and the Lebanon**, The Royal Academic Society, London, 1939, p. 70.

230) B. C. Brundage, «Feudalism in Ancient Mezopotamia and Iran», **Feudalism in History**, Princeton University Press, Princeton 1956. Edited by R. Coulborn, p. 98.

231) W. F. Edgerton, «The Question of Feudal Institutions in Ancient Egypt», **Ibid.**, p. 122.

le olunca, Maveraünnehir ve Mısır gibi ülkelerde toprak mülkiyetinin neden devlete ait olduğu belki sezilebilir.[232]

Mesele bu şekilde ortaya konulunca, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun üzerine kurulmuş olan Anadolu Selçuklu Sultanlığının ve dolayısiyle, onun çöküşü üzerine yerini alan Osmanlı Devletinin[233] uyguladığı mirî toprak rejiminin kökeni bir miktar aydınlanmış olur. Osmanlı Devleti, kamu iş ve hizmetlerini üzerine almakla, aslında, Osmanlı iktisadî sisteminin temel dayanağı olan insan faktörünü korumuş oluyordu.[234] Bu tutum Osmanlı mirî toprak rejiminin salt hali ile iki-üç yüzyıl devam etmesine sebep olmuş olabilir.

5° Her İki Modelde Köy Üretim Şekli

Marx'a göre, Asya üretim tarzında köy ekonomisi tarım ile el sanatları arasındaki işbölümünün oldukça gelişmiş olduğu ve bundan dolayı, kendini-destekler karakterli bir ekonomidir.

Osmanlı ekonomisinde köyün kendini-destekler olduğu muhakkak olmakla beraber, gerçekten bu kavram

---

232) Bu konuda 1524 tarihli Mısır Kanunnamesi belki bir fikir verir sanıyoruz. Ö. L. Barkan, **Osmanlı İmparatorluğunda**..., s. 355, 364.

233) Osmanlı toplumunun Selçuklu toplumunun bir devamı olduğu kanaatini, ayrı bir tarih görüşüne sahip olduğumuz halde, müteveffa F. Köprülü ile paylaştığımızı söyliyelim.

234) Aşağıdaki hikâyenin konumuz için fevkalâde ilginç olduğunu zannediyoruz:

> «Sultan Süleyman bir gün mahremleri ile görüşürken onlara velinimet-i alem kimdir diye sormuş. Onlar da Padişah Hazretleridir demeleri üzerine: Hayır velinimet-i alem reaya yani köylüdür ki ziraat ve hıraset emrinde huzur ve rahatı terk ile iktisab ettikleri nimetle bizleri it'am ederler, demiştir.»

İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1964, Cilt 2, s. 420.

ile ne denilmek istendiği pek belli değildir. Hattâ bugün bile az-gelişmiş ekonomilerin çoğunda, köy ekonomilerinin kapalı, kendine-yeter olduğu bilinmektedir. Bu bakımdan, Osmanlı köy ekonomisine kendini-destekler denilebileceği gibi, D. Thornier'in deyimi ile «köylü ekonomisi» de denilebilir.[235]

6° Her İki Modelde Köy ve Şehir İşbölümü

Marx'a göre Asya üretim tarzında şehir (herhalde kasaba) ve köy farklılaşmamıştır. Fakat bu durum Asya ülkelerinde bazı «şehir»lerin teşekkül etmesine engel değildir. Aslen Sultanın sahası olan bu şehirler ekonomiye bir yama gibi yamanmıştır.

Osmanlı ekonomisinde «ikili ekonomi» daha bariz bir şekilde ortaya çıkar. Bir yandan gelişmiş şehirler, öte yandan köylü ekonomilerinin hâkim olduğu bir kır kesimi XIV. ve XV. yüzyıllar Osmanlı ekonomisinin belirgin bir özelliğidir. Öyle ki, Osmanlı toplumunda şehir ve köy birbirinden kopmuştur.

7° Her İki Modelde Durağan Hal

Marx'a göre, Asya üretim tarzında ekonomi, bir yandan kendini-destekler köy ekonomilerinin mevcudiyeti, öte yandan devletin yaptığı kamu işleri (neden?) dolayısiyle içsel dinamikten yoksun, sağlam ve dayanıklı, durağan ekonomiler halindedir.

Osmanlı toplumunda hâkim sınıfın yapmak zorunda olduğu kamu işleri içinden hiç biri (belki de sadece birkaçı) üretken yatırım değildir. Bu olay, ekonomide yaratılan gelirin bir kısmının devamlı olarak, vakıf yoluyla, verimli-olmayan yatırımlara tahsisini icabettirmektedir. Öte yandan, ekonomide asıl üretici kesim olan tarım kesiminde, köylü ekonomilerinin mevcudiyeti, yaratılan top-

235) «Economie Paysanne: Concept pour l'histoire économique», **Annales,** Mai-juin 1964.

lam ürünün belirli bir seviyeyi aşmamasını gerektirmektedir. Zaten üretim güçlerinde bir değişme olmayınca, gelişmenin ortaya çıkması da beklenemez.

Şehirlerdeki durum ise farklıdır. Devlet tarafından elde edilen artık-ürün ticaret aracılığıyla metaa dönüşmüştür. Fakat toplam talep, üretim miktarı ile sınırlı olduğundan, eğer sömürme haddi de sabitse, sanayi ticaretin yol gösterdiği çizgiler içinde kalıplaşmaya mahkûmdur. Ayrıca, elde edilen artığın belki de büyük bir kısmının dışticaret yoluyla memleket sınırları dışına kaçtığı da unutulmamalıdır. Osmanlı ekonomisinde devamlı olarak konulan buğday ve ipek ihraç yasakları, bu sızışların bir delilidir.

Öyle ise, incelediğimiz yüzyıllarda köylü ekonomisinin mevcudiyeti ve yapılan verimsiz yatırımlar ile devlet ricalinin yerli ve yabancı mallara yaptıkları aşırı yoğaltım harcamaları, Osmanlı ekonomisini durgunluk içinde bırakan başlıca sebepler olmalıdır. Osmanlı ekonomisinin gelişmesini önliyen bu içsel dinamik, XIV. yüzyıldan itibaren yön değiştiren Şark ticaret yolunun büsbütün kapanması ve XVI. yüzyılda Amerikan gümüş ve altınının memleketi istilâ etmesi ile başlayan dışsal dinamik ile birleşince, Osmanlı ekonomisinin durağanlığı daha da şiddetlenecektir. Fakat, Osmanlı ekonomisi için durağan olarak nitelendirilecek bu durum, sistemin dayanıklılık ve sağlamlığına hiç bir zaman delil teşkil etmez. Aksine, ikili bir ekonomiye sahip olan Osmanlı toplumu fevkalâde hassas bir mantığa sahiptir. Bu olgudan dolayıdır ki, Osmanlı toplumu kendi iktisadî sistemini salt haliyle ancak iki yüzyıl kadar devam ettirebilmiştir. Osmanlı toplumunun mantığı ilke olarak basittir, fakat bu basitlik sistemin çelişkilerine engel olmaz. XIV. ve XV. yüzyıllarda ancak hâkim sınıfı teşkil eden zümreler arasında ortaya çıktığını müşahade ettiğimiz toplumsal çelişkiler, XVI. yüzyıl

dan itibaren sınıflar arası toplumsal çelişkiler olarak belirlenmeye başlayacaktır.

Yukarıdaki karşılaştırmadan anlaşılacağı üzere, Marx ve Engels'in genel ve soyut Asya üretim tarzı «model»i ile Osmanlı toplumunun tikel ve somut modeli arasında bazı hallerde yakınsaklık, bazı hallerde ise ıraksaklık mevcuttur. 1°, 2° ve 3° başlıkları altında gösterilen hususlarda, her iki modelin kurucu unsurları arasında bariz bir benzeyiş vardır. Toprak mülkiyetinin aldığı şekil, sınıflaşma olayı ve sınıf çatışmasının iktisadî mahiyeti her iki modelde aynıdır. Buna karşılık, Asya üretim tarzı ile Osmanlı toplumu arasındaki ıraksaklık, 4° ve 6°. noktalarda göze çarpar. Önce, Asya üretim tarzının aksine, Osmanlı toplumunda devletin üzerine aldığı kamu iş ve hizmetleri, toplumsal üretimi yürütmek için gerekli olan iktisadî faaliyetlerden olmadığından, bu husus Osmanlı mirî toprak rejimi için bir varlık sebebi olamaz. Sonra da, yine Asya üretim tarzının aksine, Osmanlı toplumunda şehir ve kır ekonomileri birbirlerinden kesinlikle ayrıldığından, ekonomide büyük bir şehir kesiminin ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur. Osmanlı toplumunun ikili ekonomi niteliği kendisini daha açıkça belli eder. Burada 5°. nokta üzerinde durmaya lüzum hissetmiyoruz. Gerek Asya üretim tarzında yaşıyan bir ülke, gerek Osmanlı toplumu, incelenen çağlarda, köylü ekonomisi özelliği göstereceğinden, her iki modelde bu husus bir değişiklik göstermez.

Her iki model arasında sayılan bu yakınsaklık ve ıraksaklıklar genel bir çerçeve içinde Osmanlı toplumunu Asya üretim tarzına yaklaştırmaktadır, kanaatındayız. Yalnız şu farkla ki, Osmanlı toplumunda devletin yaptığı kamu iş ve hizmetleri toprak faktörüne değil, fakat insan faktörüne doğru yönelmiştir ve Osmanlı ekonomisinde meta üretiminin hâkim olduğu şehir kesimi çok gelişmiştir.

2. Marx ve Engels'in, Asya üretim tarzı dedikleri kavramın incelenmesinden edinilen diğer bir intiba, toplumların devirleşmesinde bu tarihî aşamanın hangi sırayı işgal ettiği sorusudur. Özellikle, Asya üretim tarzının feodal üretim tarzı ile olan ilişkisinin aydınlığa kavuşması, tarihî devirleşme konusunda muhakkak halledilmesi gereken bir meseledir. Çünkü, Asya üretim tarzı ile feodal üretim tarzı arasında tesbit edilecek yakınsaklık ve ıraksaklıklar, toplumların gelişme kanunlarının tekdoğrusal mı, yoksa çokdoğrusal mı olarak belirlendiğine cevap verecektir.

a. Yalınkat bir bakış marxist tarihî maddeciliği, Marx tarafından bir ilk-yaklaşım olarak konulmuş, şu basit şekli ile görmeye meyyaldir:

> «Toplumsal ilişkiler sıkıca üretken güçlere bağlıdır. İnsanlar yeni üretken güçler elde ederek üretim tarzlarını değiştirirler. Üretim tarzlarını, hayatlarını kazanma yollarını değiş tirirken, toplumsal ilişkilerini değiştirirler. Kol değirmeni methunun mevcut olduğu bir toplumu, buhar değirmeni ise sanayi kapitalistinin mevcut olduğu bir toplumu verir.»[236]

Yukarıdaki ifadenin gerçek anlamı şudur: Üretim güçlerinin belirli bir safhasında, bu güçlerin gelişme seviyesine bağlı olarak, insanların toplumsal ilişkileri belirlenmektedir ya da başka bir deyişle, toplumsal ilişkiler yalnız üretim güçlerinin bir fonksiyonudur. Oysa, bu ifade Marx'ın kasdettiği içereğe göre incelenince görülür ki, üretim güçleri gibi «iktisadî kategoriler, sadece üretimin toplumsal ilişkilerinin soyutlanmış ve nazarî ifadeleri-

236) K. Marx, **Misére de la philosophie, Oeuvres,** Pléiade, **op. cit.,** p .79.

dir.»[237] Bu bakımdan, belirli bir çağda belirli bir toplumun çelişkilerini anlamak için meseleye sadece tek açıdan - üretim güçleri açısından - bakmak hatalıdır. Bu güçler, üretimin toplumsal ilişkilerinin «soyutlanmış ve nazarî» ifadelerinden başka bir şey değildir. Bundan dolayı, toplumdaki ilişkileri belirleyen üretim güçleri analizi kendi başına yeterli sayılamaz. Nitekim,

> «Her toplumun üretim ilişkileri bir bütün teşkil eder. İktisadî kategorilere dayanarak bir sistem kurulmak istenirse, toplumsal sistem parçalara ayrışmış olur... Aslında, hareketlerin, birbirini izleyişlerin ve zamanın tek bir mantıkî formülü, nasıl olur da karşılıklı desteklenen, eşanlı ve **birlikte yaşıyan** bütün ilişkilerin yeraldığı toplumun tümünü açıklar.»[238]

Öyle ise, toplumdaki üretim güçleri ve onların seviyesi (iktisadî kategori), toplumsal ilişkilerden doğan çelişkileri kendiliğinden belirleyen tek unsur değildir. Karmaşık toplumsal ilişkiler içinde diğer bazı unsurlar da, o dönemdeki toplumsal çelişkilere şekil verebilir. Meseleyi biraz daha aydınlığa kavuşturabilmek için, F. Engels'in 1890 da J. Bloch'a yazdığı mektuptan bazı önemli parçaları aktarıyoruz:

> «Tarihî maddecilik kavramına göre tarihte belirleyici unsur **nihaî** olarak üretim ile gerçek hayatın yeniden-üretimidir. Ne Marx, ne de ben bundan başka birşey söylemiş değiliz. Eğer bazıları bundan, yalnız iktisadî unsur be-

---

237) **Ibid.**, p. 78. Üretim güçleri ve «iktisat» ile kasdedilen, üretim faktörleri, yani emek, toprak ve sermaye ile bilim ve teknolojinin seviyesidir. Bakınız benim: **İktisadî Büyüme: Marx'ın Görüşleri ve Harrod'la Karşılaştırma,** Sermet Matbaası, İstanbul 1959, s. 12 - 16.

238) **Ibid.**, p. 79 - 80. Siyah benimdir.

lirleyicidir gibi bir ifade anlamışsa, (bu fikir) anlamsız, soyut ve saçma bir cümleye tahvil edilmiş olur. İktisadî durum temeldir, fakat üstyapının çeşitli unsurları-sınıf mücadelesinin siyasî şekilleri ve bunların vargıları, başarılan bir kavgadan sonra konulan anayasa, kanun şekilleri ve hattâ mücadele edenlerin zihinlerinde günlük mücadele hakkındaki düşünceler, siyasî, kanunî, felsefî, dinî fikirler ve bunların doğma olmak istidadını gösteren gelişmeleri-tarihî çatışmanın seyri üstünde tesirlerini gösterir ve bazı hallerde etkin rol oynar ve bu sonsuz olayların ortasında, **iktisadi hareket kendisini sonunda kabul ettirir.»**[239]

Bu metnin teorik yapısı, L. Althusser ile birlikte söyliyelim, fevkalâde önemlidir. Üretim güçleri ya da iktisat, toplumdaki çelişkileri «son kertede» (**en derniére instance)** belirleyen olmakla beraber, toplumdaki halihazır çelişkiler yalnız iktisat tarafından belirlenmez. Tarihî oluş içinde iktisadın **son kertede** belirleyici olduğu açıktır. Fakat, toplumda üstyapıdan çıkmış, siyasî, içtimaî ve dinî davranışlar ile uluslararası durumların da toplumsal çelişkileri belirlemesinde-ki buna L. Althusser üstün-belirlenme **(surdetermination)** diyor[240]-payı vardır. Karmaşık

---

239) **Correspondence**..., (mektup: September 1890), p. 475. Son siyah benimdir.

240) L. Althusser, «L'objet du Capital», **Lire le Capital**, F. Maspero, Paris 1965. «Contradiction et surdetermination», **Pour Marx**, F. Maspero, Paris 1966. «Sur la dialectique matérialism», **Ibid.**, Bu konuda ayrıca bakınız: E. Balibar, «Sur les concepts fondemantaux du matérialism historique», **Lire le Capital, op. cit.** L. Althusser'in üstün-belirlenme tahlilinin bir kısadönem tahlili olduğu kadar, tarih felsefesi bakımından da önemli olduğunu hatırlatalım. Kavram, tarihî belirleniş konusuna üstyapı

toplumsal ilişkiler içinde bir çeşit «toplum matrisi» içindeyiz. Matristeki her hücrede yer alan olaylar, toplumun üstün-belirlenmesine yardım etmektedir. Fakat ne var ki, bu belirleniş «yolunu açan» **son kertede** yine de iktisat olmaktadır.

Yukarıda adı geçen mektupta, Engels Marx'ın **Le 18-Brumaire de Louis Bonaparte** eserinde Fransız toplumunun çelişkilerini araştırırken bu tür bir metod anlayışı ile çalıştığını söylüyor. Gerçekten bu eserde, belirlenme, sadece üretim güçlerinde ve o da aşılarak günün üstyapı müesseselerinde aranmamış, hattâ geçmiş bile, bu belirleniş sürecine katılmıştır. Meselâ,

> «İnsanlar kendi tarihlerini yapar, fakat bunu keyfî olarak, kendileri tarafından seçilmiş şart lar dahilinde yapmayıp, aksine, doğrudan-doğruya verilmiş, geçmişten tevarüs edilmiş şartlara göre yaparlar. Bütün ölü neslin geleneği, yaşayanların zihnine bir ağırlık olarak basar.»[241]

Marx, başka bir yerde de bu noktaya bir kere daha temas ediyor: «Toplumlar her bakımdan kendilerini doğuran eski toplumun iktisadî ahlâkî ve zihnî doğum-lekelerini taşırlar.»[242]

Tarihde belirleyici unsur kavramı hakkında Marx ve Engels'in açıklamalarına dayanarak yaptığımız bu kısa tahlil bir tek şeyi göstermek içindir. Toplumların çelişkilerini belirleyen unsur, **son kertede** iktisat, yani üretim

---

müesseselerini kattığından, bahsimiz bakımından yeni bir anlam taşıyabilir. Bu tahlil çerçevesi E. Balibar'da daha açık olarak **secular** hareketi kapsamaktadır.

241) **K. Marx - F. Engels, Oeuvres Choisies,** Editions du Progrés, Moscou 1955. Tome I, p. 251.

242) **Critique du Programme de Gotha,** Editions Sociales, Paris, p. 23.

güçleri ise de, toplum mazisinden kalan ya da gününde mevcut bulunan üstyapı müesseselerinden, özgül davranışlarından ve uluslararası ilişkilerden, tersinmez olarak etkilenmezlik edemez. Toplumdaki çelişkiler aslında bütün toplumsal olaylar tarafından belirlenmektedir.

Böyle olunca, belli bir çağda (Orta-Çağda) mevcut olan üretim güçlerinin seviyesi —ki üretim faktörleri emek ve topraktan müteşekkildir ve tarımda geri bir teknoloji uygulanmaktadır— toplumda **son kertede** toprakların sahibi olan hâkimler ile topraklardan yoksun olan tabiler arasında sınıf ilişkilerine dayanan toplumsal çelişkileri ortaya çıkarırsa da, her toplum geçmişinden aldığı ve halihazırda içinde bulunduğu siyasî ve dinî inançları ile buna bağlı olarak teşekkül eden yabancılaşma olgusuna dayanarak kurulmuş özgül toplumsal davranışlarına göre, toplumsal çelişkilerine; sınıf çatışmalarına bir şekil vermek eğilimini gösterecektir. L. Althusser'in bahsettiği kapitalist toplumlara has sermaye-emek çelişkisini, Orta-Çağların toprak-emek çelişkisine indirgeyerek bu meseleyi şöyle vazedebiliriz:

> «(Toprak-emek) çelişkisi hiçbir zaman basit değildir. Daima içinde oluştuğu somut tarihî durum ve şekiller tarafından özgül bir durum kazanır (Devlet, hâkim ideoloji, din ve siyasî hareketler.)»[243]

Bu görüş, Birinci Bölümde zikrettiğimiz Marx'ın görüşlerine tamamen uymaktadır.

> «... Aynı iktisadî temeller, sonsuz ve çeşitli ampirik durumlara, tarihî çevreye, ırkî ilişkilere, dış tarihî tesirlere, v.s. ye bağlı olarak zahiren sonsuz farklılaşmalar ve değişmeler gösterir... (Bu toplumsal ilişkiler üzerine) iktisa-

243) **Pour Marx, op. cit.**, p. 104.

dî topluluğun bütün yapısı ve aynı zamanda siyasî şekli oturur.

Üreticiler ile üretim şartlarının sahipleri arasındaki ilişkiler... toplumsal bünyenin temelini verip, **hükümdarlık ve tabiyet ilişkilerinin siyasî şekillerini ve bununla uyuşan kendine has devlet şeklini açıklar.**»[244]

İktisat, tabiatiyle, son kertede belirleyicidir. Fakat, bu belirleyiş belli bir süreç içinde olur. Toplum, geçmişinden tevarüs ettiği ve içinde yaşadığı din, töre, hukuk, gelenek ve devlet gibi müesseselerinin dayanıklı ve battal ortamında bu sürece bir yön verebilir. Belirlenme sürecinde hiç bir oluş saydam bir ortamda gerçekleşmez. Üstyapının buğuladığı bir ortamda iktisat kendisini, görüntülerin ötesindeki nihaî gerçek olarak gösterir. Fakat bu nihaî gerçek, yani mevcut üretim güçlerinin belirlediği sınıflaşma, üstyapının buğulu çerçevesinde değişik görüntüler alabilir. Ve hemen ilâve edelim ki, amacı «insan»ı anlamak olan toplumsal bilimler, bu görüntüleri bilmemezlikten gelemez. İktisat, toplumdaki çelişkilerin hangi sınıflaşma esasına göre teşekkül ettiğini gösterebilir. Fakat bu sınıfların ve aralarındaki çatışmanın aldığı şekiller de ziyadesi ile önemlidir. Çünkü, çoklukla, sınıflar ve aralarındaki çatışmanın aldığı şekiller, toplumsal ilişkilerin gerçek bünyesini gölgeliyebilir. Meselâ, Osmanlı insanı, her insan gibi, maddî hayatla temas halinde olduğu halde, «iktisat» yaşayamaz. Onun için iktisadî hayat saydam değildir. O, devletin yüce otoritesi ve sultanın ulu kişiliği altında reaya denilen insan sürüsünün bir üyesidir. Devlet, din ve töre ile yabancılaşan Osmanlı insanının gerçek iktisadî hayatı görme imkânı yoktur. Osmanlı in-

244) C. III - 772.

sanının **fetişizmi**[245] maddî iktisadî hayattan, devlet ve müslümanlığa doğru kaymıştır.

Öyle ise, yukarıda zikredilen «kol değirmeni metbunun mevcut olduğu bir toplumu verir» tarih anlayışı ile «aynı iktisadî temeller sayısız ve çeşitli ampirik durumlara bağlı olarak zahirî değişmeler gösterir» tarih anlayışı arasında temel bir fark yoktur. İlkinde, toplumdaki çelişkiler iktisat tarafından belirlenirken, ikincisinde toplumdaki çelişkiler üstyapı tarafından, fakat yine de **son kertede** iktisada tâbi olarak, belirlenir. Yani IX. ve XIV. yüzyıllar arasındaki iktisadî temel, değişik toplumsal şartlardan dolayı Avrupa feodalitesini yaratırken, başka toplumsal şartlar Osmanlı toplumunda, diyelim, Asya üretim tarzını yaratmış olabilir. Tarihî devirleşmede, muhakkak ki, mevcut üretim güçleri her iki üretim tarzında da toprak mülkiyetine sahip olan hâkim sınıf ile toprak mülkiyetinden yoksun olan tâbi sınıfları belirlemiştir. Fakat, bu belirleniş Avrupa feodalitesinde sınıfları «senyör-vassal»-serf (bazen hür köylü) olarak, Osmanlı toplumunda ise devlet-reaya olarak şekillendirmiştir.

İncelediğimiz XIV. ve XV. yüzyıllardaki Osmanlı toplumunun bünyesi sanki anonim-tek-senyörlü bir feodal(?) üretim tarzı kimliği göstermektedir. Fakat yine de bu üretim tarzında servaj mevcut değildir. Bu durumda, Osmanlı toplumunun ne dereceye kadar klâsik feodal üretim tarzı ile bağdaştığı sorulabilir. Bu soruya verilecek cevap herhalde şöyle olmalıdır: Osmanlı toplumunda son kertede iktisat tarafından devlet ve reaya olarak belirlenen sınıf ilişkileri, bu toplumun Abbasî, Büyük Selçuklular, Moğol, Oğuz ve nihayet Anadolu Selçukluları toplumlarından tevarüs ettiği din, töre, hukuk, gelenek ve devlet zihniyeti gibi üstyapı müesseselerinin potasında eridikten

245) E. Balibar, **op. cit.**, p. 212 - 13.

sonra şekil almıştır. Bundan dolayı, Osmanlı toplumunda sınıfların aldığı şekil ve bu sınıflar arasındaki ilişkiler, Roma ve Germen toplumları üzerine kurulan Avrupa feodal üretim tarzının sınıflarına ve sınıf ilişkilerine benzememektedir. Böyle olunca, Osmanlı toplumu, toplumsal çelişkilerdeki görüntü bakımından, Avrupa feodalitesinden ziyadesiyle farklıdır.

b. Herhangi bir iktisadî bünyeyi belirli bir «üretim tarzına» dahil eden kıstaslar, muhakkak ki, ekonomideki üretim güçleri ile bunların seviyesi ve toplumda doğrudan üreticiler ile üretim araçlarının mülkiyetine sahip olanlar arasındaki ilişki: yani, yaratılan artığın hâkim sınıfa geçiş şeklidir.

XIV. ve XV. yüzyıllardaki Osmanlı ekonomisinde mevcut bulunan üretim güçleri ve bunların seviyesi, her Orta-Çağ ekonomisi gibi emek ve toprak ile tâyin edilmiştir. Bundan dolayı Osmanlı ekonomisi aslen bir köylü ekonomisidir. Sermaye henüz üçüncü bir faktör olarak sayılamıyacağından dolayı, (bir üretim ilişkisi olmadığından dolayı), şehirlerde temerküz eden sanayi, ekonominin bütünü içinde ufak bir yer işgal eder (bu ifade Osmanlı ekonomisinde «sanayi»in mevcudiyetini reddetmez). Üretim güçlerinin bu seviyesinde, temel üretim faktörlerinden biri olan toprağın mülkiyeti devlete aittir. Öyle ise, Osmanlı toplumunda devlet ya da onu temsil edenler hâkim sınıftır. Diğer üretim faktörü olan emek, yani reaya toprağın mülkiyetinden yoksundur. Fakat, reaya, toprak üzerinde irsî ve daimî bir kiracı durumunda olan hür köylüdür. Üretim aracı olan topraktan ayrılmamıştır ve bağımsızdır. Yarattığı artık-ürünün devlete geçiş şekli, devletin yüce otoritesi altında tâyin edilir. Reaya ile devlet arasında cebrî tahakküme ya da serbest akde dayanan fiilî bir durum mevcut değildir. Reayanın yarattığı artık-

ürünün devlete geçiş şekli, kanunlarla gösterilmiş bir vergileme esasına göre yapılmaktadır.

Kısaca açıklanan Osmanlı toplumunun bünyesi öyle sanıyoruz ki, sınıf ilişkileri bakımından, X. ile XIII. yüzyıllar arasındaki Avrupa feodalizmine biraz, Asya üretim tarzına ise ziyadesi ile benzemektedir. Osmanlı toplumu, sınıfların aldığı şekil, birleşim ve sınıflar arasındaki ilişkiler bakımından Avrupa feodalizminden çok muhakkak ki, Asya üretim tarzına yaklaşmaktadır. Eğer mesele «iktisat»ın, yani Osmanlı ekonomisinde toprak ve emekten müteşekkil üretim güçleri ve bunların seviyesinin toplumsal çelişkileri nasıl belirlediğinin tahlilî ise, tıpkı Avrupa feodal toplumunda olduğu gibi Osmanlı toplumunda da, toprağa bağlı hâkim ve tâbi sınıfların teşekkül etmiş olduğunu görürüz. Bununla birlikte, iktisat açısından yapılan bu tahlil, üstyapı müesseselerinin toplumsal çelişkileri nasıl belirlediği konusunda tatmin edici olmaktan uzaktır. Çünkü, Avrupa feodalizmi ile Osmanlı toplumunun temelde aynı iktisadî yapıya indirgeyecek olan ortak sınıf çelişkileri, bu sınıfların her iki toplumda aldığı şekil, bileşkenleri ve aralarındaki ilişkileri bakımından büyük ve bariz farklar gösterir.

X. ile XIII. yüzyıllar arasındaki klâsik Avrupa feodalitesinde[246] üretici köylü sınıfı ile hemen temasta bulu-

246) Avrupa feodalitesi konusunda çok zengin olan edebiyattan, konumuzu ilgilendirdiği kadarı ile, ancak birkaç klâsik eser vermekle yetinelim. F. L. Ganshof, **Qu'est-ce que la Féodalité,** Editions de la Beconniére, Bruxelles, 1947, B. Bloch **La société féodale: La formation des liens dependences,** Albin Michel, Paris 1949, H. Heaton, **Histoire économique de l'Europe,** Armand Colin, Paris 1950, J. Calmette, **La société féodale,** Armand Colin, Paris 1952, R. S. Lopez, **Naissance de l'Europe,** Armand Colin, Paris 1962, R. Boutruche, **Seigneurie et Féodalité: Le premier age des liens d'homme â homme,** Paris 1959. J.

nan senyörlerdir. Senyör ya serbest mülksahibi ya da devlet yahut prens tarafından mükâfat olarak verilen toprakları tasarruf eden kişidir. Kendisi, insandan insana ilişkilerin doğurduğu kişisel bağlılık düzeni içinde, ya **fief** verenin **vassal**'i ya da **inféoder** ettiği **fief** sahiplerinin **suzerain**'idir. Bu **suzerain-vassal** ilişkisi bir bağlılık aktinin sonucudur. **Vassal**'in himayeye, **suzerain**'in ise hizmete ihtiyacı vardır. Avrupa feodalitesinde bir törene göre düzenlenen, insandan insana bu bağlılık akti, ister-istemez, tarihî olarak gelişmiş bazı hakların ferağını, yani senyörün topraklar üzerinde malî, idarî, kazaî ve hattâ askerî özerkliğini gerektirir. Daha önemlisi, senyörün toprakta çalışan köylüler üzerindeki teşekkül eden hukukî hakkının, onu köylü üzerinde iktisadî bir baskıya hak kazandırmış olmasıdır **(servage).** XI. yüzyıldan itibaren **fief**'ler üzerinde verasetin kabulü, bu haklar konusunda senyörün ne kadar güçlü olduğunu gösterir.

Senyör, ister **suzerain,** ister **vassal** durumunda olsun, **seigneurie** denilen topraklar üzerinde yaşar. Hem senyörün çiftliği **(domaine),** hem de köy toprakları üzerinde çalışan köylülerin görevi, bir yandan kendi geçimlerini temin ederken, öte yandan, senyöre karşı olan mükellefiyetlerini yerine getirmektir. Çiftliklerde köylülerin sömürülmesi, angaryaya koşulması, köy topraklarının getirdiği aynî ve nakdî vergi şeklindeki feodalite rantı, senyörün gelirinin esasını teşkil eder. Bu köylülerin çoğunluğu serf

---

Heers, **L'occident aux XIVe et XVe siècles,** Presses Universitaires de France, Paris, 1966. Ayrıca konumuz için şu makaleler de önemlidir: Cl. Cahen, «Reflexion sur l'usage du mot de Féodalité», **Journal of the Economic and Social History of the Orient,** Vol. III, Avril 1960. M. Bloch «Féodalism as a Type of Society», **Sociology and History,** Macmillan, London 1964, Edited by W. J. Cohnmen and A. Boskoff. V. Birioukovitch - I. Levitski, «Le Moyen Age» **Recherches Internationales,** Mai-juin 1963.

durumundadır. XI. ve XIII. yüzyıllar arasında **seigneurie'**-de çalışan köylülerden bir kısmının hür köylü olmasına rağmen, serflerin hâkim sayıda olduğunu biliyoruz.

X. yüzyıldan itibaren büyük malikâneler sahipleri arasında doğuş, zenginlik ve iktidar üçlüsüne dayanarak ortaya çıkan hâkim zümre, daima **lignage** esasını gözeterek, Avrupa feodalizminde soy ve asaletin yerleşmesine ve gelişmesine sebep olmuştur. Orta-Çağ'da asalet, bir sürü imtiyazların verasetle aile içinde yeni nesle geçmesini sağladığından, hâkim sınıfın ayrılmaz bir parçası olmuştur.

Bu şartlar altında, **seigneurie** denilen kapalı iktisadî birim içinde devlet otoritesinin gevşeyeceği açıktır. Nitekim, senyörler malî, idarî, kazaî ve hattâ askerî bakımdan muhtardırlar. Feodal üretim tarzında, hernekadar, **suzerain-vassal** ilişkileri, başta devlet olmak üzere, metbu ile tâbi senyörler arasında bir meratıp silsilesi yerleştirmişse de, özellikle büyük prensliklerin bu meratıp silsilesinden kurtuldukları ve bir devlet haline geldikleri Orta-Çağ için olağan hâdiselerdendir.

Osmanlı toplumunda ise, üretici reaya sınıfı ile hemen temas halinde olan devlettir. Devlet bu teması bazen dirlik sahipleri vasıtasiyle kurar. Sipahinin ancak devletin bir memuru mesabesinde olduğu gözönüne getirilirse, toprak mülkiyetine sahip devlet ile topraklardan sadece vergi almaya yetkili tımar sahibi arasında, insandan insana bir bağlılık aktinin kesinlikle sözkonusu olamıyacağı anlaşılır. Osmanlı ekonomisinde topraktan yaratılan rant, **kendiliğinden** devlete geçer. Artık-ürünün bir akit ile **inféoder** edilmiş dirlik sahibine devredilmesi diye birşey yoktur. Osmanlı toplumunda tımar sahibi yalnız ve yalnız devleti ve töreyi temsil eden bir kişidir. Zaten, bundan dolayıdır ki, sipahinin topraklar üzerinde ne idarî ve ne de iktisadî bir hakkı vardır. Avrupa feodalitesinde gö-

rülen insandan insana bağlılık, Osmanlı toplumunda **devletten topluma** bağlılık şeklinde tezahür eder.[247] Bu bağlılığı sağlıyan, devletin yüce otoritesi, din, töre ve geleneklerden teşekkül etmiş olan birliktir. Osmanlı toplumunda, devletten topluma bağlılık kuralı, birlik[248] zihniyeti içinde, topraklar üzerinde ne servajın teşekkül etmesine müsaade etmiş, ne de soylu ve asil bir sınıfın yaratılmasına önayak olmuştur. Bir iktisadî fonksiyon üzerine kurulan reayanın ve devletin anonim varlığı, toplum içinde birey-insanın yetişmesini engellemiştir. Osmanlı toplumunun devlet ve reaya arasında birlik yaratan iktisadî mantığı, bireyin toplum içinde özel ve bağımsız olarak ortaya çıkmasını önlemiştir. Topluluk içinde birey, ancak devlete bağlıdır.

Buraya kadarki mülâhazalarda, Osmanlı toplumunu klâsik feodal üretim tarzından ayıran toplumsal nitelikleri üzerinde durduk. Bu özgül üretim tarzının yarattığı toplum ve insanın aldığı şekil önemli olmakla beraber, temel iktisadî olaylarda Osmanlı ekonomisini klâsik feodal üretim tarzından ayıran temel bir fark vardır. Bu fark şudur:

X. ile XIII. yüzyıllar arasında Avrupa feodalizminin

---

247) P. Wittek'in bahsettiği, Aydınoğullarından bir beye dedenin birinin «gaziler sultanı» ünvanı verirken yapmış olduğu törenin, insandan insana bağlılık aktiyle hiçbir ilgisi yoktur. Orada bey der ki: «Bu asa ile bütün ihtiraslarımı kıracağım, sonra da bütün din düşmanlarımı öldüreceğim» **(Osmanlı İmparatorluğunun..., s. 50).** Oysa, Avrupa feodalitesinde herhangi bir **vassal**'lik aktini ele alırsak orada **vassal suzerain**'e der ki «Şu andan itibaren Kont Guillaume'a sadık olacağım ve onu herşeyden koruyacağım» (F. Ganshof, **op. cit.**, p. 91).

248) Bu konuda fevkalâde önemli olan bir çalışma henüz elimize geçmiş bulunuyor. Zikredemeden geçemiyeceğiz: I. Banu, «La formation sociale «asiatique» dans la Perspective de la philosophie orientale asiatique», **La Pensée**, No. 132, Avril 1967.

genel ve hâkim iktisadî bünyesi köylü ekonomisi karakteri gösterir. Bu tarımsal ekonomi prenslik ya da senyörlük biçiminde iktisadî bir birim teşkil eder. Küçük sanayi bile bu iktisadî birimin içindedir. Maamafih, XI. yüzyıldan itibaren uzak-mesafe ticaretinin gelişmesi ve şehirlerin nüfusunun artışı ile tarıma dayanan bu iktisadî durağan halin değişmeye başlamış olduğu bir gerçektir. Ticaretin gelişmesi ile birlikte, **seigneurie**'nın bu gelişme hamlesine katılacağı aşikârdır. Senyör artık sadece topraktan aldığı feodalite rantı ile yetinmemekte, ayrıca bu rantı metaa dönüştürmek istemektedir. Böylece, gelişmeye başlayan şehirler etrafında çok sayıdaki **seigneurie** toprakları da kısa-mesafe ticaretine katılmış olacaktır.

Bu evrimin sonucunda, XIV. yüzyıldan itibaren kırsal bünyeye sahip bu senyörlüklerin senyör tarafından kiraya verildiğini ya da satışa çıkarıldığını biliyoruz. Maamafih bu gelişme Fransa'nın aksine İngiltere'de daha ağır olmuş, İngiltere daha uzun bir süre **manorial** ekonomiyi muhafaza etmiştir. Senyörlük topraklarının bir kısmının şehir burjuvazisine geçişi ile birlikte ticaret ve sanayi zihniyeti ile pusatlanmış olan bu yeni efendiler, toprakları şehir ekonomisinin etkisi altında işletmeye başlamışlardır.[249]

Bu kısa açıklamaya dayanarak, Avrupa feodalitesi içinde yaşayan herhangi bir ülke için toplumsal refah fonksiyonunu şöyle yazabiliriz.

Herhangi bir i'inci senyörlüğün refah fonksiyonu (W_i), köylünün (W_k) ve senyörün (W_s) refah ronksiyonlarının bir fonksiyonudur. Orta-Çağ köylüsünün refah fonksiyonu sabit $(\overline{W}_k)$

249) **J. Heers, L'occident aux XIVe et XVe siècles,** Presse Universitaires de France. Paris, 1966.

senyörün refah fonksiyonunu da yoğaltımdan sağlanan faydanın (U) bir fonksiyonu olduğundan (feodal üretim tarzında, senyör her ne kadar kilise ve köprü gibi kamu iş ve hizmetlerini yaparsa da bu işlerin imalı bir büyüklükte olmadığını söyliyebiliri):

$$W_i = W_i \left[\overline{W}_k, W_s(U)\right]$$

Öyleki:

Bir ülkenin toplumsal refah fonksiyonu ise, U=U (C)

$$W = W\left\{W_1\left[\overline{W}_k, W_s'(C)\right], \quad W_n\left[\overline{W}_k, W_s'(C)\right]\right\}$$

Cebirsel olarak bu refah fonksiyonu da Osmanlı toplumunda kullanılan refah fonksiyonu gibi taarfsız bir fonksiyondur. Fakat iktisadî açıdan bakılınca, fonksiyonun feodal üretim tarzına has bazı özellikleri belirlediği anlaşılır.

Feodal toplumsal üretim fonksiyonunda gözönüne alınması gereken iki özellik vardır: i) Toplumsal refah fonksiyonu (1,..., n) sayıda küçük iktisadî birimlerin refah fonksiyonlarını kapsamaktadır; ii) bundan dolayı toplumsal refah fonksiyonu her bölgede ticarete açık bir fonksiyondur.

Eğer feodal toplumsal refah fonksiyonunu Osmanlı toplumunun refah fonksiyonu ile karşılaştırırsak şu temel iktisadî fark göze çarpar.[250]

Feodal üretim tarzında, her **seigneurie** ticarete açık olduğundan, bütün ülke ekonomisi de eşanlı olarak tica-

---

250) Her iki iktisadî sistem için kurmaya çalıştığımız toplumsal refah fonksiyonları I. Sachs'ın şemalariyle yakın bir benzerlik göstermektedir. «Nowa Faza dyskusj o formacjach», **Nowe Drogi,** Mars 1960. Zikreden: J. Chesneaux, «Où en est..., II», p. 43 - 5.

rete açıktır. Osmanlı iktisadî sisteminde ise ticaret sadece devlet organının yerleştiği şehirlerde gelişmiştir.

Her iki iktisadî sistem hakkında kurulan toplumsal refah fonksiyonları, sanıyoruz ki feodal üretim tarzından kapitalist üretim tarzına geçiş sürecini açıklıyabileceği gibi, Osmanlı iktisadî sisteminin duraklayışını da açıklamaktadır. Hemen işaret edelim ki, aranılan herhangi bir iktisadî sistemdeki eklemlilik ve tutarlılığının, içsel dinamik ile nasıl bozulabileceğidir (tahlillerimizin bu safhasında dışsal dinamik henüz söz konusu edilmemektedir). Meseleye bu açıdan bakılınca, Avrupa feodal üretim tarzının çözülüşü, kurulan toplumsal refah fonksiyonunun ışığı altında, şu yoldan gerçekleşmiş gibi gözükmektedir. Feodal üretim tarzında yaşıyan bir ekonomi, iç piyasanın yaygınlaşması ve eklemleşmesi için bütün önşartlara sahiptir. Bu husus, hâkim sınıfın yoğaltım-yönlü refah fonksiyonu ile birleşince, ekonomide ticaretin eşanlı olarak her bölgede birlikte gelişmesi sağlanmış olur. Bu açıklama, M. Dobb'un Avrupa feodalitesinin çözülüşü konusunda temel unsur olarak aldığı, «idare eden sınıfın gelir için artan ihtiyaçları»[251] (ki W_s (U) fonksiyonunda gözükmektedir) ile P. Sweezy'nin,[252] H. Pirenne'nin Avrupa feodalitesinin çöküşünü dış-ticarete bağlıyan tezine dayanarak yürüttüğü, ticaretin gelişmesi nazariyesini birleştirmektedir. Avrupa feodalitesinde, ekonominin bütününün yaygın bir piyasa için gereken önşartları hazır edişi ve ticaret yörüngesine giren hâkim sınıfların yoğaltım harcamaları, sistemin mantığını bozmuştur.

Osmanlı toplumu hakkında iddialarımızı tekrar ede-

---

251) **Studies in the Development**..., p. 42.

252) **The Transition from**..., p. 8. Bu konu hakkında tartışmalar için bakınız: «Du féodalisme au capitalism» **op. cit.**, G. Lefebre, G. Procacci, A. Soboul.

cek değiliz. Osmanlı ekonomisinde eklemli ve yaygın bir piyasanın doğuşunu hazırlayan ortam yaratılmamıştır. Büyük şehirlerde hâkim sınıfların yoğaltım harcamaları ancak piyasaların mevzileşmesine yaramıştır. Üstelik, mütemadiyen verimsiz kamu yatırımlarının yapılması, herhalde, Osmanlı ekonomisinin büyümesini engelliyen diğer bir sebepdir.

Sanıyoruz ki bu tahlil, genel bir iktisat tarihi çerçevesi içinde Orta-Çağ Avrupa ekonomilerindeki gelişme sebepleri ile Osmanlı ekonomisinin duraklama sebeplerini kısmen açıklıyabilir. Tabiatiyle herşey, bu konuda yapılacak yeni araştırmalara bağlıdır.

EK

OSMANLI TOPLUMUNUN KURULUŞU

XIV. ve XV. yüzyıllardaki Osmanlı toplumu hakkında teklif edilen model, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu hakkında bazı ipuçları verebilir. Hemen söyliyelim ki, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu hakkında bazı telkinlerde bulunurken, ortaya yeni bir «kuruluş» teorisi atmaya niyetli değiliz. Burada yapılmak istenilen tek şey, yukarıdaki modelin ışığı altında Osmanlı İmparatorluğunu hazırlayan nesnel şartları ve toplumsal ortamı belirterek, kuruluşun neden ve nasıl gerçekleştiği kaba hatlarıyla göstermektir. Bundan dolayı, Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşu hakkında yapılan açıklama sadece bir ipotez mahiyetindedir.

1243 Kösedağ mağlûbiyetinden önce Anadolu Selçuklu toplumunun iktisadî-içtimaî bünyesi Osmanlı toplumunun bünyesine tamamen benzemektedir.[253] Bu iktisadî-içtimaî bünyeyi (üretim tarzını) meydana getiren bütün unsurlar yani; toprakta devlet mülkiyeti (mirî), hâkim sınıfın teşekkül tarzı, köylü ekonomisi, reayanın yarattığı artık-ürünün devlete geçiş şekli ve devletin yapmak

253) F. Köprülü, **Osmanlı Devletinin**..., M. Akdağ, **Türkiyenin İktisadî**...

zorunda olduğu kamu iş ve hizmetleri, her iki toplumsal bünyede aynıdır. Göçebe bir devlet olan Danişmendler XII. yüzyılda yıkılmış, Mengüçoğulları Selçuklu Sultanlığına tâbi olmuş, Harzemşahlar Devleti ise, hükümdar ailesi Selçuklu hâkim sınıfına ithal edilerek, ortadan kaldırılmıştır. Bundan dolayı, Selçuklu Sultanlığının yanıbaşında, bir müddet için kurulmuş olan bu devletlere bakıp, XII. yüzyıl Anadolu toplumsal bünyesini feodalite olarak nitelendirmek, ancak daha kesin delillere dayanan tarihî araştırmalara bağlıdır. Kanaatimizce, bu çağdaki Selçuklu iktisadî-içtimaî bünyesi, Osmanlı bünyesi ne kadar Asya üretim tarzı ise o kadar Asyalıdır.

Fakat, Kösedağ mağlûbiyetinden sonra, Moğol hâkimiyeti altında Selçuklu Devletinin son yıllarında, gerek tâbi Selçuklu Sultanlığı için yapılan taht kavgaları, gerek Moğol hanedanı içindeki çekişmeler Anadolu'yu karışıklıklar ortasında bırakmıştı. Bunun sonucunda, 1300 yıllarında, Selçuklu Sultanlığının uçlarının birdenbire beylik (Karaman, Eşref, Hamit, Teke, Germiyan, Menteşe, Saruhan, Aydın, Karasi, Osmanlı, Umur) olarak istiklâllerini ilân ettiklerini görüyoruz. Bizim için önemli olan, bu beyliklerin tarih içindeki iktisadî bir sürecin sonucu olarak mı kurulduğu, yoksa istilâ altında bir devletin siyasî kargaşalıklarının sonucu olarak mı ortaya çıktıklarıdır. Cl. Cahen ile birlikte ikinci ihtimalin, her halde, daha doğru olduğunu söyliyelim.

> «Bu devre ait vesikaların zenginliğinin cazibesine kapılarak, onları bir evvelki devrin izahında kullanmak ve elde edilen neticeleri o devreye sirayet ettirmek sağlam bir araştırma yolu değildir. Bu vesikaların ihtiva ettiği malûmatı devrine mal ederek değerlendirildiği takdirde ise neticeler tamamiyle aksine tezahür etmektedir. Bu şartlar altında, Türk-İslâm

memleketlerinde mevcudiyeti müşahede edilen feodal rejim, Türk Selçukî hanedanlarının bir karakteristiği değil, fakat çözülme devrinin bir hâdisesi olmaktadır.»[254]

Kösedağ bozgunundan önce ve sonraki devirler için, Selçuklu toplumunun iktisadî-içtimaî bünyesinin, kendi mantığına uygun olarak devamı, ancak bu mantığı gerçekleştirecek olan unsurların bozulmamasına bağlıdır. Oysa, Moğol istilâsı altındaki Selçuklu Devletinden fonksiyonlarını gerektiği gibi ifa etmesi beklenemezdi.

«Şimdi Türklerin memleketi (yani Selçuklu Devleti) öyle bir inhitata uğramıştı ki... yalnız valiler, eşraf ve muteberan devlet arazisini sayısız beyliklere bölmekle kalmıyor, oktan ve tirkeşten başka hiçbir şeyle müsellah olmayan adı-sanı belirsiz adamlar da etraflarına yığılan ahaliden alaylar teşkil ederek eşkiyalık etmeye başlıyorlardı. Tam bundan biraz evvel de uçtakilerin... devlet hazinesinden aldıkları senelik ulufelerinin gecikmesinden dolayı kalkıp gitmeleri vukua gelmişti.»[255]

Anadolu'nun bu karmakarışık durumuna bir de Moğolların halka yükledikleri aşırı vergiler ve devletin reayaya karşı yapmakla görevli olduğu kamu hizmetlerindeki aksama (nasıl olsun ki, Selçuklu Sultanları sadece kendi ikta'larının geliri ile geçinmek zorunda kalmışlardı) eklenince Selçuklu Devletinin kendi üretim tarzının mantığını gerçekleştirecek fonksiyonlarını ifa etmede karşılaş-

---

254) Cl. Cahen, «Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?, **İktisat Fakültesi Mecmuası**, Cilt 17, 1955 - 56, s. 357 - 8. Çev. L. Güçer.

255) Nicepborus Gregoras'dan zikreden: P. Wittek, **Menteşe Beyliği**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1944, s. 16. Çev. O. Ş. Gökyay.

tığı güçlükler ve düştüğü aciz anlaşılmış olur. Böyle olunca, reaya nezdinde Selçuklu Devletinin devlet olma niteliği, herhalde, azalmıştır.

Öte yandan, Osmanlı beyliğinin yerleşmiş olduğu Söğüt-Domaniç yöresinde Bizans İmparatorluğuna ait toprakların mülkiyet şekli son iki yüzyıldır feodal üretim tarzına doğru bir gelişme istidadı göstermiştir. Özellikle, Paleolog hanedanının kuruluşundan sonra **pronoia**'lar gelişmeye başlamış ve toprak üzerinde verasen hakkının tanınması ile birlikte büyük malikâne sahipleri Avrupa senyörlerininkine benzer iktisadî-hukukî bir statüye dahil olmuşlardır. Büyük malikânelerin yanında, özellikle, Marmara ve Teselya bölgelerinde yaygın olan orta-çap **pronoia**'lar teşekkül etmeye başlamış ve bu mülkiyet şeklinin gelişme doğrusuna uygun olarak, aralarında devamlı bir mücadeleye dalmışlardır. Ayrıca, XV. yüzyılın ilk yarısında İstanbul Türkler tarafından fethedilmeden önce, geniş toprakların mülkiyetine sahip olan manastırlar, toprak asilleriyle çatışmaların sonucunda mülklerini **pronoia**'lara kaptırmaya başlamışlardı.[256]

Osman Gazi zamanında Osmanlı uçbeyliğini, toplumun mantığını yitiren bir devlet idaresi altındaki Selçuklu Sultanlığı ile mülkiyet şekillerini feodal mülkiyet ilişkilerine dönüştürmeyi başarmış Bizans İmparatorluğu arasında sıkışıp kalmış görüyoruz. Öyle ise, Osman Gazi'nin beyliğine bir yandan, Anadolu'da bozulan toplum mantığını onarmak, öte yandan, Bizans'ta gecikmiş olmasına rağmen gelişen feodal ilişkilerini önlemek görevi düşmüştür. XIV. yüzyılın başlarında, Anadolulu reaya yeni bir devleti kabul etmeye amade olduğu gibi, Bizans köylüsü de yeni bir devleti kabul etmeye hazırdır. Türk ve Rum

256) G. Ostrogorskij, **Pour l'histoire de la Féodalité Byzantine**, Bruxelles 1954, Chapitre. VIII.

reayanın dünya görüşlerini karşıladığı sürece, Osmanlı Devleti kendi üretim tarzını hâkim kılmayı başaracaktır. Ve bu gerçekleştiği sürece Osmanlı Devletinin gerek Anadolu uçbeylikleri, gerek Bizans şehir ve tekfûr kaleleri üzerinde kısa zamanda elde ettiği nihaî zaferlerin, başka türlü bir izahı, şimdilik bize mümkün görünmemektedir.

BİBLİYOGRAFYA

ASYA ÜRETİM TARZI

— A —

ENGELS, F. **Anti-Duhring,** Editions Sociales, Paris 1963.

» » **L'origine de la famille, de la propriéte et de l'Etat,** Editions Sociales, Paris 1966.

» » **Sur l'histoire des anciens Germains, L'origine**...

» » **L'époque franque, L'origine**...

» » **La Marche, L'origine**...

MARX, K. **Capital,** Foreign Languages Publishing House, Moscow, 1962.

» » **Pre-Capitallst Economic Formations,** Lawrance and Wishard, London 1964.

» » **Contribution â la Critique de l'économie politique,** Costes, Paris.

» » «Introduction générale â la la critique de l'économie politique», **O Euvres,** Pléiade, Editeur; M. Ruber Vol. I.

» » **La 18-Brumaire de Louis Bonaparte, OEuvres Choisies,** Editeurs du Progrès. Moscou 1955, Tome I.

» » **Critique du Programme de Gotha.** Editions Sociales, Paris.

» » **Misére de la philosophie,** OEuvres, Pléiade, Paris, Editeur: M. Rubel, Tome I.

» » **Türkiye Üzerine,** Gerçek Yayınevi, İstanbul 1966, Çev. S. Hilâv - A. Tokatlı.

MARX, K. - ENGELS, F. **The Correspondence of Marx and Engels,** International Publishers, New York.

» » **The First Indian War of Independence:** 1857 - 1859, Foreign Publishing House, Moscow.

» » **The German Ideology,** Lawrence and Wishart, London.

» » **Communist Manifesto: Socialist Landmark,** George and Unwin, London 1966. H. J. Laski'nin önsözü ile.

— B —

AKŞİT, B. **Türkiye'de «Az-Gelişmiş Kapitalizm» ve Köye Giriş,** O. D. T. Ü. Öğrenci Birliği Yayımları, Ankara 1966.

ANTONIADIS - BIBICOU, H. «Byzance et le mode de production asiatique», **La Pensée,** No. 129 Octobre 1966.

BANU, İ. «La formation sociale «asiatique» dans la perspective de la philosophie orientale asiatique», **La Pensée.** No. 132 Avril 1967.

BATEAU, P. «Les droit sur la terre dans la société malgashe precoloniale» **La Pensée,**

CHESNEAUX, J. No. 117 Octobre 1964. «Quelques perspectives de recherche», **La Pensée,** No. 114 Avril 1964.

» » «Oû en est le discussion sur le mode de production asiatique I» **La Pensée,**

» » No. 122 Août 1965. «Oû en est la discussion sur le mode de production asiatique II» **La Pensée,** No. 129 Octobre 1966.

DE SANTIS, S. «Les communautés de village chez les Incas, les Aztéques et les Mayas», **La Pensée,** No. 122 Août 1965.

DHOQUOIS, G. «Le mode de production asiatique» **Cahiers D'Etudes de Sociologie,** XLI. Dec. 1966.

DİVİTÇİOĞLU, S. **Az Gelişmiş Ülkeler ve Asya Tipi Üretim Tarzı,** Elif Yayınları, Istanbul, 1966.

DOBB, M. «Marx on Pre-Capitalist Economic Formations», **Science and Society,** Vol. XXX No' 3 1966.

HİLÂV, S. «Asya Tipi Üretim Biçimi Üzerine», **Eylem** No. 13.

» » «Asya Tipi Üretim Nedir?», **Yön** 18 Şubat 1966. «Introduction,» **Pre-Capitalist Economic Formations,** (K. Marx), Lawrence and Wishard, London. 1964.

HOBSBAWN, E. J.

GODELIER, M. «La notion de mode de production asiatique,» **Les Temps Modernes,** No. 228, 1965.

» » **La notion du mode de production asiatique et les schémas marxistes d'évolution des société,** Centre d'Etudes et de Recherche Marxistes, Paris.

» » «Bibliographie sommaire des écrist de Marx et d'Engels», **La Pensée** No. 114, Avril 1964.

KAZGAN, G. **İktisadî Düşünce Dersleri,** Fige Teksir, İstanbul 1967.

LACOSTE, Y. **Geographie du sous-developpement,** Press Universitaires de France, Paris 1965.

» » **Ibn Khaldoun,** F. Maspero, Paris 1960.

LICHTEIM, G. «Marx and the Asiatic Mode of Production,» **St. Antony's Paper** No. 14 1963.

MALEKECHVILI, G. **A.** «Esclavage, féodalism et mode de production asiatique dans l'Orient ancien» **La Pensée,** No. 132 Avril 1967.

PARAIN, Ch. «Comment caractériser un mode de production», **La Pensée,** No. 132 Av-

ril 1967.
RODINSON, M. **Islam et Capitalism,** Editions du Seuîl, Paris 1966.
SHIOZAWA, K. «Les historien japonais et le mode de production asiatique», **La Pensée,** No. 122 Août 1965.
SURET - CANALE, J. «Les sociétés traditionalles Afrique», **La Pensée,** No. 117 Octobre 1964.
TOKEI, F. «Les vues de Marx et d'Engels», **La Pensée,** No. 114 Avril 1964.
VARGA, E. «Asya Tipi Üretim Biçimi», **Sosyal Adalet,** No. 20 1965, Çev.: K. Somer.

OSMANLI TOPLUMU

AKDAĞ, M. «Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti», **Belleten,** XIII 1949.
» » **Türkiye'nin İktisadi ve İçtimaî Tarihi,** Ankara 1959.
» » «Osmanlı Devrinde Esas Düzen», **Tarihî Araştırmalar Dergisi,** Cilt III, Sayı 4-5 1965.
» » **Büyük Celâli Karışıklıklarının Başlaması,** Erzurum 1963.
ANHEGGER, R. - İNALCIK, H. **Kanunname-i Sultanî Ber Huceb-i Örf-i Osmanî,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1959.
AŞIK Paşaoğlu Aşıkî «Tevarih-i Al-i Osman,» **Osmanlı Tarihleri,** Türkiye Yayınevi İstanbul, Hazırlayan: N. Adsız.
AYNÎ Ali Efendi **Kanunname-i Al-i Osman,** Hazırlayan: H. Tuncer.
BARKAN, Ö. L. «İslâm-Türk Mülkiyet Hukuku», **Hukuk Fakültesi Mecmuası,** 1941, Cilt 7, Sayı 1.
» » «Malikhâne-Divanî Sistemi», **Türk Hukuk ve İktisat Tarih Mecmuası,** 1939 Cilt II.
» » **Osmanlı İmparatorluğunda Zıraî Eko-**

nominin Hukuki Esasları, Burhanettin Matbaası, İstanbul 1943.

BARKAN, Ö. L. «Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyonu Şekilleri». **İktisat Fakültesi Mecmuası** 1944 Cilt 1, Sayı 4.

» » «Les particularités du system financier ottoman et son évulation du XVe au XVIIe siécle», **L'impôt dans le cadre de la Ville et de l'Etat.** Collection Histoire. 1966.

» » «Osmanlı İmparatorluğu Bütçelerine Dair Notlar», **İktisat Fakültesi Mecmuası,** 1953 Cilt 15.

» » «Osmanlı imparatorluğunda Çiftçi Sınıfların Hukukî Statüsü», **Ülkü,** 53.

» » «Osmanlı imparatorluğunda Bir İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler», **Vakıflar Dergisi,** 1942 Sayı II.

» » «Essai sur les données statistlques des registres de recensement dans l'Empire Ottoman aux XVe et XVIe siécles», **Journal of Economic and Social History of the Orient** August 1957. Vol. I. Part I.

» » «Osmanlı İmparatorluğundaki İskân ve Kolonizasyon Metodu Olarak Sürgünler», **İktisat Fakültesi Mecmuası** 1950-54.

» » «Türkiye'de Toprak Meselesinin Tarihî Esasları», **Ülkü,** 1938.

» » «Avarız», **İslâm Ansiklopedisi,** Cilt 2.

» » «XV. ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Toprak İşçiliğinin Organizasyon Şekilleri», **İktisat Fakültesi Mecmuası,** 1940 Cilt I, Sayı 1, 2, 4.

» » «Türkiye'de Servaj var mı idi?» **Belleten,** 1956 Cilt 20, Sayı 78.

BAYSUN, M. C. «Ebusu'ud Efendi», **İslâm Ansiklopedisi** Cilt 4.

BELİN, M. **Türkiye İktisat Tarihi,** Devlet Matbaası, İstanbul 1933.

CAHEN, Cl. «L'évolution de l'Iqta» **Annales** 1953.

» » «Selçukî Devletleri Feodal Devletler mi idi?» **İktisat Fakültesi Mecmuası,** Cilt 17 1955-56.

» » **Osmanlı Tarihinde Leventler,** İstanbul 1965.

CEZAR, M. «L'évolution du régime féodal turc de la fin du XVIe jusqu'au millieu du XVIIIe siécle», **Etudes Historiques,** Sofia 1960.

CVETKOVA, B. A. **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi,** Türkiye Yayınevi, 1947 Cilt I.

DANİŞMEND, İ. H. **Dede Korkut Kitabı,** Türk Kültür Araştırma Enstitüsü, Hazırlıyan: M. Ergin, Ankara 1944.

DEDE KORKUT (!) **Türkiye Köy İktisadı,** Kadro Neşriyatı, Ankara 1934.

İSMAİL HÜSREV **Islamic Society and the West,** Oxford University Press, London 1950.

GIBB, H. - BOWEN, H. **The Foundation of the Ottoman Empire,** Oxford, 1916.

GIBBON, H. A. «İslâm ve Türk İllerinde Fütuvvet Teşkilâtı ve Kaynakları», **İktisat Fakültesi Mecmuası** 1949 XX. sayı 1 - 4.

GÖLPINARLI, A. **XV. ve XVI. Asırlarda Edirne ve Paşa Livası: Vakıflar, Mülkler ve Mukataalar,** İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayımları 1952.

GÖKBİLGİN, T. **Empire de Levant,** Paris 1946.

GROUSSET, R. **Koçi Bey Risalesi,** Vakıf Matbaası, İstanbul 1939 Hazırlıyan: A. K. Aksüt.

KOÇİ Bey

KÖPRÜLÜ, F. **Osmanlı Devletinin Kuruluşu,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1959.

» » «Bizans'ın Osmanlı Müesseselerine Tesiri», **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası,** 1931 Cilt I.

» » «Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü», **Vakıflar Dergisi,** 1942, Sayı II.

» » «Orta Zaman Türk-İslâm Feodalitesi», **Belleten,** Cilt 5, sayı 19, 1941.

İBN Kemal **Tevarih-i Al-i Osman,** (VII. Defter), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1957, Hazırlıyan: Ş. Turan.

İNAL, A. «Orun ve Ülüş Meselesi», **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası,** 1931 Cilt I.

İNALCIK, H. «Osmanlılarda Raiyyet Rüsûmu», **Belleten,** Cilt XXIII, Ekim 1959.

» » «Ottoman Methods of Conquest», **Stvdia Islamica,** Ex 1945.

» » **Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1954.

» » «Osmanlılarda Saltanat Veraset Usulü ve Türk Hâkimiyet Telâkkisi», **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi,** Mart 1959.

» » «The Nature of Traditional Society», **Political Modernization of Japon and Turkey,** Princeton University Press, 1964 Edited: R. E. Word and D. A. Rostow.

» » **Fatih Devri Üzerinde Tetkikler ve Vesikalar,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1954.

» » «Mehmet II.» **İslâm Ansiklopedisi,** Cilt 7.

» » «İslâm Arazî ve Vergi Sisteminin Teşekkülü», **İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi,** 1959, Sayı 1.

» » «Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluş ve İnkişaf Devrinde Türkiye'nin İktisadî Vaziyeti», **Belleten,** 1951, Cilt 25, Sayı 60.

» » «XV. Asır Türkiye İktisadî ve İçtimaî Tarihî Kaynakları», **İktisat Fakültesi Mecmuası,** 1953, Cilt 15.

İNALCIK, H. «Bursa and the Trade of the Levant», **Journal of the Economic and Social History of the Orient.** Vol. III, Part 3 Aug. 1960.

MARDİN, Ş. **Historical Determinants of Stratifica-**

tion: Social Class and Class Conciousness, Ankara Teksir edilmiş araştırma.

MİRMİROĞLU, V. P. **Fatih Sultan Mehmet II Devrine Ait Tarihî Vesikalar,** Çituri Biraderler Basımevi, İstanbul 1945.

MUTAFCIEVA, V. P. «De l'exploitation féodale dans les terres de population bulgare», **Etudes Historiques.** Sofia 1960.

NEŞRÎ **Kitab-ı Cihan-Nüma,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1949, Hazırlıyanlar: F. R. Onat ve M. A. Köymen.

NİZAMÜLMÜLK **Siyasetname,** Sermet Matbaası, İstanbul, Çev. M. S. Çavdaroğlu.

OSTROGONSKI, M. G. **Pour l'histoire de la Féodalité Byzantine,** Bruxelles 1954.

RUSSELL, J. C. «Late Mediveal Balkan and Asia Minor Populotion», **Journal of the Economic and Social History of the Orient,** Vol. III, Part 3 Oct. 1960.

SAHİLLİOĞLU, H. **Kuruluştan XVII. Asrın Sonlarına Kadar Osmanlı Para Tarihi Üzerinde Bir Deneme,** İstanbul 1958, İktisat Fakültesi Doktora Tezi. Yayımlanmamış.

SERTOĞLU, H. «Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Toprak Dirliklerinin Çeşitli Şekilleri», **VI. Türk Tarih Kongresi,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1967.

TOYNBEE, A. «Dünya Tarihinde Osmanlı İmparatorluğu», **Yeni Ufuklar,** Haziran 1958.

» » **A Study of History,** Oxford University Press, London 1945.

UZUNÇARŞILI, İ. H. **Osmanlı Devleti Teşkilâtında Kapıkulu Ocakları,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1943.

» » **Osmanlı Tarihi,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1961, Cilt 1. 1964 Cilt 2.

» » **Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1965.

ÜLGENER, S. **İktisadî İnhitat Tarihimizde Ahlâk ve Zihniyet Meseleleri,** İsmail Akgün Matbaası, İstanbul 1951.

WITTEK, P. **Menteşe Beyliği,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1944.

» » **Osmanlı İmparatorluğunun Doğuşu,** Şirketi Mürettibiye Basımevi, İstanbul 1947, Çev. F. Arık.

» » «Ankara Bozgunundan İstanbul'un Zaptına», **Belleten,** Sayı 27, Çev. H. İnalcık.

TODOROV, N. «Quelques aspects de la structure ethnique de la ville mediévale balkanique», **Actes du Colloque Intarnational de Civilisation Balkanique,** 1962. **Extrait.**

» » «Sur certains aspects des villes balkaniques au cours des XVe et XVIe siécles», **Actes du XIIe Congres International des Etudes Byzantines,** Beograd 1964 Tome II.

TURAN, O. «Ikta'», **İslâm Ansiklopedisi,** Cilt 5 - II.

ASYA MI, FEODAL ÜRETİM TARZI MI?

ALTHUSSER, L. «L'objet du Capital», **Lire le Capital,** F. Maspero, Paris 1965.

» » **Pour Marx,** F. Maspero, Paris 1966.

BALIBAR, E. «Sur les concepts fondemantaux du matérialisme historique», **Lire le Capital,** P. Maspero, 1965.

BIRIOUKOVITCH, V. - LEVITSKI, I. «Lo Moyen Age», **Recherches Internationales** ,«Le Féodalisme», Mai-Juin 1963.

BLOCH, M. **La société féodale, La formation des liens de dependence,** Albin Michel Paris 1949.

» » «Feudalism as a Type of Society», **Sociology and History,** Macmillan, London 1964, Edited by, W. M. Cohn-

BOUTRUCHE, R. man and B. Boshoff.
Seigneurie et Féodalité: Le premier age des liens d'homme â homme, Paris 1965.

BRAUDEL, F. **Le Mediterranné et le monde mediterranéen â l'époque de Philippe II,** Paris 1949.

BRUNDAGE, B. C. «Feudalism in Ancient Mezopotamia and Iran», **Feudalism in History,** Princeton University, Princeton 1956, Edited by R. Coulborn.

CAHEN, Cl. «Reflexion sur l'usage du mot de «Féodalité», **Journal of the Economic and Social History of the Orient,** Vol. III. 1966.

CALMETTE, J. **La société féodale,** Armand Colin, Paris 1952.

DOBB, M. **Studies in the Development of Capitalism,** Kegan Paul, London 1963.

DİVİTÇİOĞLU, S. **Iktisadî Büyüme: Marx'ın Görüşleri ve Harrod'la Karşılaştırma,** Sermet Matbaası, Istanbul 1959.

EDGERTON, W. F. «The Question of Feudal Institutions in Ancient Egypt», **Feudalism in History,** Princeton University Press, Princeton 1956, Edited by R. Coolborn.

HEATON, H. **Histoire économique de l'Europe,** Armand Colin, Paris 1950.

HEERS, J. **L'occident aux XIVe et XVe siécles,** Presses Universitaires de France, Paris 1966.

GANSHOF, F. L. **Quest-ce que la Féodalité,** Editions de la Baconniére, Bruxelles 1947.

LOPEZ, R. S. **Naissance de l'Europe,** Armand Colin, Paris 1962.

POLIAK, A. N. **Feudalism in Egypt, Syria, Palestine and the Lebenon,** Royal Academic Society, London 1939.

STALINE, J. **Materialism dialectique et materialism historique,** Editions Sociales, Paris.

THORNIER, D. «Economie Paysanne» Concept pour

l'histoire économique», **Annales,** Mai-Juin 1964.

ÖZÇELİK, S. **Avrupa Feodalitesinin Mahiyeti, Menşei, Avrupanın Siyasi ve Medeni İnkişafında Rolü ve Türklerin Tımar Teşkilâtı ile Mukayesesi,** İsmail Akgün, İstanbul 1951.

VARGA, E. **Essais sur l'économie politique du capitalism** Editions du Progrés Moscou, 1967.

VLADIMITSOV, B. Y. **Moğolların İçtimal Teşkilâtı,** Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1944 Çev. A. Inan.

10 LİRA

FONO Matbaası Tel. : 27 70 14